

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ
FAKÜLTƏSİ**

**“İstehsal müəssisələrində maliyyə hesabatlarının auditində istifadə olunan
analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi”
mövzusunda**

Mikayıl Əliyev

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Bakı – 2020

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ” _____ **20** ____-ci il

**“İstehsal müəssisələrində maliyyə hesabatlarının auditində istifadə olunan
analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi”**
Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 - Mühəsibat uçotu və audit
İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühəsibat ucotu və audit
Qrup: 402

Magistrant
Əliyev Mikayıl Məmməd oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.e.n., dos. Seyfullayev İlqar Zülfüqar oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.f.d., b/m. Musayeva Nəzakət Məmməd
qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

Elm andı

Mən Əliyev Mikayıl Məmməd oğlu and içirəm ki, İstehsal müəssisələrində maliyyə hesabatlarının auditində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İstehsal müəssisələrində maliyyə hesabatlarının auditində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi

Xülasə

Mövzunun aktuallığı: İstehsal sferasında xüsusilə qeyri neft sektorunda və taxılçılıq kimi strateji bir qida sənayesində fəaliyyət göstərən ilk öncə yerli tələbatı ödəməyi daha sonra ixrac potensialını genişləndirməyi qarşısına məqsəd qoymuş müəssisənin auditini aparmaq olduqda mütləqdir.

İşin məqsədi: Dissertasiya işinin əsas məqsədi yuxarıda qeyd olunan sahədə fəaliyyət göstərən bir müəssisənin maliyyə və daxili auditinin metodologiyasını araşdırmaq və göstərməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işində statistik təhlildən, riyazi hesablamalardan, iqtisadi təhlilin qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, analiz, və digər metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: İnformasiya bazası “Agro Diary” MMC-nin maliyyə hesabatlarından və s. ibarətdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın aparılması üçün vacib olan nəzəri və metodoloji məlumatların çatışmaması, zəruri informasiya bazasının yetərsizliyi və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Ölkəmiz üçün böyük iqtisadi perspektiv vəd edən kənd təsərrüfatının digər sahələrinin də o cümlədən heyvandarlıq və s. auditinin aparılmasında müəyyən istiqamətlər müəyyən etmək və onların tətbiqi yollarını göstərmək.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Oxşar kənd təsərrüfatı sahələrinin auditini zamanı istifadə oluna biləcək analitik metodların və onların təkmilləşdirilmə yollarının müəyyən olunması.

Açar sözlər: *Analitik prosedur, maliyyə audit, daxili audit, istehsal müəssisələri*

ISSUES OF IMPROVING RESERVE ACCOUNTING IN PRODUCTION ENTERPRISES

Summary

The actuality of the subject: It is very important to carry out audit procedures of a company that works in a non-oil sector, especially grain - food industry and aims to meet internal demand as well as extend its export capabilities.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to research and study financial and internal audit methodology of a company that works in the above-mentioned industry.

Used research methods: Statistical analysis, mathematical calculations, grouping, comparative analysis, analysis, and other methods of economic analysis were used in the dissertation work.

The information base of the research: The database is based on financial statements of "Agro Diary" LLC operating in the agricultural – food industry.

Restrictions of research: Lack of theoretical and methodological information important for research, lack of necessary information base, etc.

The novelty and practical results of investigation: To find out relevant ways to carry out audit procedures which is applicable in other areas of agriculture such as livestock which is very promising for our country.

Scientific-practical significance of results: To find out relevant analytical procedures and appropriate ways to improve them which is applicable in the audit of similar companies operating in the agricultural areas.

Keywords: *Analytical procedures, internal audit, financial audit. Manufacturing companies.*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AKİA	Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi
AQTA	Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi
ARKTN	Azərbaycan Respublikası Kənd təsərrüfatı Nazirliyi
ARNK	Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti
ATT	Aqrar Tədarük və Təchizat
IAASB	International Auditing and Assurance Standards Board
IIA	Institute of Internal Auditors

M Ü N D Ə R İ C A T

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL	AZƏRBAYCANDA VƏ XARİCDƏ ANALİTİK PROSEDURLARIN NORMATİV TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKAMÜLÜ.....	14
1.1	Beynəlxalq təcrübədə audit metodologiyasının və analitik prosedurların tənzimlənməsinin inkişafı.....	14
1.2	Azərbaycan Respublikasında audit praktikasında analitik prosedurların istifadəsi üçün normativ bazanın formalaşdırılması və inkişafı.....	21
II FƏSİL	İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİT SÜBUTLARININ ALINMASI ÜÇÜN ANALİTİK PROSEDURLARI TƏTBİQİ.....	29
2.1	İstehsal müəssisələrində maliyyə auditinin son mərhələsində analitik prosedurların istifadəsinin nəticəsi.....	29
2.2	İstehsal müəssisələrində daxili auditin son mərhələsində analitik prosedurların tətbiqinin nəticəsi.....	42
III FƏSİL	İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİT SÜBUTLARININ ALINMASI ÜÇÜN ANALİTİK PROSEDURLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	47
3.1	İstehsal müəssisələrində audində istifadə oluna biləcək analitik prosedurların tətbiqi problemləri.....	47
3.2	İstehsal müəssisələrində audində aparılan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	59
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	69
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	71
	ƏLAVƏLƏR.....	76
	Cədvəllərin siyahısı	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Analitik prosedurlar audit prosesinin ən vacib hissəsidir, auditin bütün mərhələlərində, habelə auditlə əlaqəli xidmətlərin göstərilməsində (maliyyə hesabatlarının icması, razılaşdırılmış prosedurların icrası və s.) Audit sübutlarının əldə edilməsinin yollarından biridir və şübhəsiz ki, sağlam bir səlahiyyətli audit rəyinin formalaşmasına təsir göstərir.

Dünya audit praktikasının təkamülü, ümumilikdə auditin keyfiyyətini yüksəldən auditorların fəaliyyətində analitik prosedurların payının artması istiqamətində sabit bir tendensiyada özünü göstərir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, Azərbaycan Respublikasında mühasibat hesabatlarının yoxlanılmasında analitik prosedurlar böyük rol oynayır. Analitik prosedurların tətbiqi prosesinin inkişafının məntiqini dərk etmək bu fəaliyyət alətinin məzmununu daha dərinləndirən anlamağa və audit prosesində daha yaxşı tətbiq olunmasına kömək edir. Onların müxtəlifliyində analitik prosedurlar olduqca sadə hesablamalardan mürəkkəb riyazi və statistik hesablamalara qədər dəyişə bilər. Əslində analitik prosedurlar auditor tərəfindən istifadə olunan ən mürəkkəb vasitələrdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "analitik prosedurlar" anlayışına yalnız hesablama əməliyyatları deyil, ehtiyacı da qiymətləndirilməməsi lazım olan digər prosedurlar daxildir - hesabatların təhlili, yoxlanılan şirkətin işçiləri ilə maraqlanan məsələlərin müzakirəsi, xarici mənbələrdən məlumat toplanması və s. Analitik prosedurlardan istifadə etməklə, şirkətlərin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının təhrif edilməsi faktları aşkar edilmir, bununla yanaşı, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, işin davamlılığı perspektivi, bütövlükdə müəssisənin həyat qabiliyyətinin müəyyən edilməsi kimi vacib vəzifələr də həll edilir.

Azərbaycanda yoxlanılan istehsal müəssisələri arasında daha çox qərb şirkətlərinin nümayəndələri var, yerli müəssisələr də beynəlxalq səviyyədədirlər, buna görə də audit xidmətlərinin keyfiyyəti bazarın tələblərinə uyğun olmalıdır. Analitik prosedurlar, detallı testlərlə müqayisədə, xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və audit zamanı vaxt xərclərini optimallaşdırmağa imkan verən daha effektiv və az zəhmətli yoxlama metodudur. Bundan əlavə, mühasibat

(maliyyə) hesabatlarının auditinin nəticələrinə əsaslanan auditorun ən vacib nəticələrinin bir hissəsi, məsələn, təşkilatın fəaliyyətinin davam etməsi ehtimalına uyğunluq, əsasən analitik prosedurlar əsasında formalaşır.

Yuxarıda göstərilənlərin hər biri auditin bütün mərhələlərində analitik prosedurların tətbiqi üçün müvafiq nəzəri və metodologiyanın öyrənilməsinin və inkişafının aktuallığını müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən dissertasiya tədqiqatları çərçivəsində bir tərəfdən beynəlxalq və milli audit praktikasında analitik prosedurların tətbiqinin nəzəri tərəfləri təhlil edilir, digər tərəfdən analitik prosedurların Azərbaycan Respublikasında audit təşkilatlarının fəaliyyətində praktik tətbiqinə metodoloji yanaşmalar təhlil edilir.

Dissertasiya mövzusunun "İstehsal müəssisələrinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının audit prosesində analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi" seçimi aşağıdakı səbəblərdən qaynaqlanır.

- Birincisi, beynəlxalq təcrübədə son onilliklərdə inkişaf etmiş daxili auditin risk əsaslı səviyyəyə tam hüquqlu keçid imkanını təmin edən amillərdən biri olan istehsal müəssisələrinin mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatlarının audit prosesində analitik prosedurların tətbiqi təcrübəsinin daha geniş yayılmasına ehtiyac;

Analitik prosedurlar ətraflı testlə yanaşı audit prosesində istifadə olunan vasitələrdən biridir. Son zamanlar auditdə analitik prosedurların tətbiqi səviyyəsi getdikcə artır: Azərbaycan auditorları bunu detallı sınaqdan üstün tutmağa başlayırlar, lakin bu proses Azərbaycan audit praktikasında auditdə analitik prosedurların tətbiqi üçün bu sahədə hazırlanmış nəzəri əsasların və bu mövzuda metodik tövsiyələrin olmaması ilə ciddi şəkildə mane olur. İş auditin təkamülünün tarixini izləyir, analitik prosedurların tətbiqinin inkişafına yönəldilir, eyni zamanda audit fəaliyyətinin bu alətdən istifadənin tənzimləmə qaydasında müvafiq dəyişiklik nəzərə alınır.

- İkincisi, beynəlxalq tənzimləmə praktikasından və Azərbaycan audit praktikasının inkişaf səviyyəsindən başlayaraq, audit fəaliyyətində analitik prosedurların istifadəsini tənzimləyən daxili normativ bazada geriləmə;

•Üçüncüsü, Rusiya praktikasında mühasibat uçotunun tənzimlənməsi sahəsində normativ hüquqi aktlara uyğun hazırlanmış mühasibat (maliyyə) hesabatlarının audit prosesində analitik prosedurların tətbiqi üçün kifayət qədər sayda müvafiq metodiki göstərişin olmaması.

Hal-hazırda ilk növbədə analitik prosedurları özündə cəmləşdirən, müasir tələblərə cavab verən və xarici təcrübədə geniş sınaqdan keçirilmiş audit prosedurlarının tətbiqi ilə bağlı məsələlərin hərtərəfli elmi və praktik şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac var. Audit sahəsindəki müasir nəzəri inkişaflarda auditin bütün mərhələlərində analitik prosedurların tətbiqi imkanlarını aşkar edən vahid tövsiyələr mövcud deyil.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını daxili və xarici audit, daxili nəzarət, risklərin idarə edilməsi sahəsində yerli və xarici alim və mütəxəssislərin əsərləri təşkil etmişdir. Tədqiqat zamanı çoxsaylı mənbələrdən - yerli və xarici alimlərin klassik və müasir əsərlərində təqdim olunan fundamental anlayışlardan, dövrü nəşrlərdən, konfrans materialları, elektron qaynaqlar və s. istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən elmi-araşdırmalarda istehsal müəssisələrində maliyyə hesabatlarının auditində istifadə problemləri öyrənilməsi xüsusi rol oynayır. O cümlədən, ehtiyatlarının uçotu və təhlilinin, eyni zamanda təkmilləşdirilməsi problemlərinin öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində xarici müəlliflərdən E.İ.Arefkina, T.N.Belikovo, N.L.Zaitsev, N.A.Kamorjanova, T.P.Karpova, O.A.Vinokurova, N.P.Kondrakov., İ.N.Kondrakov, E.Y.Remizova, T.M.Sadıkova, D.Y.Samıgin, N.G.Barışnikov, A.A.Tuskov və başqalarının xidmətləri yüksəkdir. Son zamanlarda maliyyə hesabatlarının auditində yaranan problemlərlə bağlı məsələlər yerli iqtisadçı alimlərdən İ.M.Abbasov, E.O.Cəfərov, Ə.S.Salahov, Q.Ə.Abbasov, Ş.Ə Cəfərova, N.M.İsmayilov, S.M.Səbzəliyev və digərlərinin elmi əsərlərində qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin əsas məqsədi istehsal müəssisələrinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının auditinin bütün mərhələlərində analitik prosedurların tətbiqinə vahid metodoloji yanaşmaların hazırlanması, habelə

Azərbaycan Respublikasında xarici audit praktikasında analitik prosedurların istifadəsi üçün normativ bazanın təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi dissertasiya tədqiqatının məntiqi və quruluşunu təyin edən aşağıdakı vəzifələrin formalaşdırılması və həllini təyin etməkdir:

- ✓ auditin inkişaf mərhələləri ilə tətbiq olunan audit alətləri arasındakı əlaqəni müəyyən etmək;
- ✓ ən yaxşı beynəlxalq səviyyədə tanınmış hüquq tətbiqetmə təcrübəsi ilə hazırkı vəziyyətin müqayisəli təhlili əsasında auditdə analitik prosedurların tətbiqi üçün daxili tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;
- ✓ milli auditdə analitik prosedurların istifadəsini tənzimləyən mövcud normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr hazırlamaq;
- ✓ Azərbaycan xarici audit praktikasında analitik prosedurların qeyri-kafi istifadəsinin səbəblərini müəyyənləşdirmək, habelə onların tətbiq olunmasının zəruriliyini əsaslandırmaq;
- ✓ yoxlamanın planlaşdırılması, əsaslı prosedurların aparılması və auditin son mərhələsində analitik prosedurların tətbiqi üçün vahid metodoloji yanaşma və alqoritmlər hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın predmeti istehsal müəssisələrinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının audit prosesində analitik prosedurların tətbiqinin nəzəri və metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsidir. Tədqiqatın obyektı isə istehsal müəssisələrinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının audit prosesində analitik prosedurlardır.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işində statistik təhlildən, riyazi hesablamalardan, iqtisadi təhlilin qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, analiz, sintez və digər metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: İnformasiya Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları, "Mühasibat uçotu haqqında" AR-nın Qanunu, yerli və xarici ölkələrin görkəmli alimlərinin ehtiyatların uçotunun aparılmasına dair elmi-tədqiqat işləri,

elmi-nəzəri və praktiki fikirləri, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən “**Agro Dairy**” MMC”nin maliyyə hesabatları və s. təşkil edir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: tədqiqatın aparılması üçün vacib olan nəzəri və metodoloji materialların çatışmaması, zəruri informasiya bazasının yetərsizliyi və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Bu dissertasiya, auditin planlaşdırılması mərhələsində, əsaslı prosedurların aparılması və istehsal müəssisələrinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının auditinin son mərhələsində analitik prosedurların istifadəsinə metodoloji yanaşmaların hazırlanması, həmçinin audit prosesində analitik prosedurların tətbiqinin tənzimlənməsi problemlərini nəzərdən keçirir.

Elmi yenilik aşağıdakı inkişaf və nəticələrə əsaslanır:

➤ müəllif tərəfindən beynəlxalq və yerli təcrübədə auditin inkişafının təhlili əsasında auditin inkişaf mərhələləri ilə tətbiq olunan audit alətləri arasındakı əlaqəni müəyyən etmək və analitik prosedurların praktik həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü təmin etmək;

➤ İstehsal müəssisələrinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının audit yoxlamaları zamanı analitik prosedurların geniş yayılmış istifadəsinin zəruriliyini əsaslandırmaq üçün, audit sübutlarının mənbələrini genişləndirməyə və auditin keyfiyyətini artırmağa ehtiyac olduğunu əsaslandırmaq üçün, yerli audit praktikasının mütəxəssisləri tərəfindən analitik prosedurların əhəmiyyətsiz istifadəsinin səbəbləri müəyyən edilmişdir;

➤ auditin hər bir mərhələsi üçün analitik prosedurlar təklif olunur. Bunlar - audit planlaşdırılması, əsaslandırılmış prosedurlar, auditin son mərhələsi.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya tədqiqatının praktiki əhəmiyyəti audit fəaliyyətində analitik prosedurların tətbiqi ilə bağlı hazırlanmış nəzəri və metodiki tövsiyələrin geniş yayılmasının mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Analitik testlərin qurulması üçün hazırlanmış formalar audit fəaliyyətində analitik prosedurların əhatə dairəsini genişləndirməyə və audit xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verməyə imkan verir.

I FƏSİL.AZƏRBAYCANDA VƏ XARİCDƏ ANALİTİK PROSEDURLARIN NORMATİV TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKAMÜLÜ

1.1. Beynəlxalq təcrübədə audit metodologiyasının və analitik prosedurların tənzimlənməsinin inkişafı

Audit tənzimləmə sənədlərində ilk dəfə ABŞ-da "analitik prosedurlar" anlayışı ortaya çıxmışdır. Birincisi, 1970-ci ildə 54 sayılı Audit prosedurları haqqında əsasnamənin qəbul edilməsi ilə " Analitik prosedurların təhlili" termini işlənmişdir. Sözügedən Qaydalarda bildirilmişdir ki, audit materialının tamlığı və yetərliliyi "iki əsas audit növü vasitəsilə əldə edilir: əməliyyatlar və hesab qalıqlarının ətraflı yoxlanılması; əhəmiyyətli əmsallar və meyllərin analitik icmalı və qeyri-adi dalğalanmaların və şübhəli məqamların sonrakı öyrənilməsi".

Qeyd etmək lazımdır ki, analitik prosedurlar əvvəllər ABŞ-da audit praktikasında istifadə edilmişdir. Amerika Mühasiblər İnstitutunun 1950-ci il tarixli nəşrlərindən birində deyilir: "Bunun bir yolu (məlumatların təhlili və icmalı), dövrün sonundakı balans məlumatlarını əvvəlki dövrün sonundakı eyni məlumatlarla müqayisə etmək və ardıcıl olmayan fərdi elementləri əvvəlki təcrübə ilə öyrənməkdir. Digər bir müqayisə növü hesabat dövrü üçün ümumi gəlir faizinin əvvəlki dövrlərin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisəsidir".

ABŞ-da tətbiq olunan SAS (Audit Standartları haqqında Hesabatlar) 56, aşağıdakı tərifə formalaşdırır: "Analitik prosedurlar maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının uyğun əlaqəsini araşdıraraq maliyyə məlumatlarını qiymətləndirməkdən ibarətdir" edilir (Попель О.Ю., 2003 10с.).

1970-ci ildən bu Qaydaya dəfələrlə düzəlişlər edildi və ABŞ hazırda 2006-cı il son nəşrində 56 sayılı Qaydaları tətbiq edir. Beynəlxalq təcrübə 15 dekabr 2009-cu il tarixindən etibarən beynəlxalq standartlara uyğun olaraq maliyyə hesabatlarının auditi üçün təsirli olan Beynəlxalq Audit Standartına (ISA) 520 əsaslanır.

Yuxarıdakı təriflərə əsasən analitik prosedurların mahiyyətini xarakterizə edən aşağıdakı xüsusiyyətləri ayırmaq olar:

- ✓ Təbiətə qiymətləndiricidirlər;
- ✓ Onların məlumat bazası maliyyə və maliyyə olmayan məlumatlardır;
- ✓ Bunlar mühasibat məlumatları ilə məhdudlaşmır;
- ✓ Bunlar praktik dəyərdən daha çox ümumi bir nəzəri cəhətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditdə analitik prosedurların mahiyyətini birmənalı şəkildə başa düşmək lazımdır. Birincisi, analitik prosedurlar audit metodu və ya audit sübutlarının alınması üsulu kimi qəbul edilir. İkincisi, bir çox auditor və audit istifadəçisi onları müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili ilə müəyyənləşdirir.

Terminlər və təriflər siyahısına əsasən, "audit proseduru" müəyyən bir audit sahəsindəki zəruri audit sübutlarını əldə etmək üçün auditorun müəyyən bir qaydası və ardıcılığıdır.

Audit təcrübəsinin yaranmasından bu günümüzə qədər üç əsas tarixi mərhələ var:

- ✓ Təsdiqləmə audit - 20-ci əsrin ortalarına qədər;
- ✓ sistem yönümlü audit - XX əsrin ikinci yarısı;
- ✓ risk yönümlü audit - XXI əsr.

Audit təcrübəsinin inkişafındakı sadalanan mərhələlərin hər biri müəyyən audit metodlarının (audit yanaşmaları) istifadəsini müəyyənləşdirir. "Təsdiqləmə audit" aşağıdakı fərziyyəyə əsaslanır: əgər balansın bütün maddələri ətraflı yoxlanılıbsa, mənfəət (zərər) dəyəri əhəmiyyətli təhrifə malik ola bilməz. Bu yanaşma ya mənfəət və zərər haqqında hesabat, ya da bütövlükdə mühasibat (maliyyə) hesabatlarını təşkil edən sistemlərin yoxlanılmasını təmin etmir.

Audit təcrübəsinin inkişafında bu mərhələdə müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hər hansı bir seqmentinə diqqət yetirmədən çox sayda təsərrüfat əməliyyatlarının və mühasibat hesablarının yoxlanılması üçün auditorun mənbələrindən istifadə olunan "balans yanaşması" tətbiq edilmişdir. Başqa sözlə, baxılan yanaşma ilə yoxlanılan qurumun bütün iş əməliyyatlarının davamlı yoxlanılması mövcuddur (Ковалев В.В. (2002), 560 с).

Qeyd etmək lazımdır ki, dövrümüzdə hər hansı bir (hətta kiçik) müəssisənin əməliyyatlarının həcmi nəzərə alsaq, bu yanaşma mühasibat (maliyyə) hesabatlarının ayrıca bir maddəsini təsdiqlədikdə, məsələn, ümumi əhali cəmi bir neçə əhəmiyyətli əməliyyatlardan ibarət olduqda müstəsna hallarda istifadə olunur.

Beləliklə, audit zamanı auditor müəssisənin balans hesabatlarının yalnız formalaşmasının etibarlılığını təsdiqləyən prosedurlar həyata keçirdi. Yoxlama zamanı əsas audit prosedurları aşağıdakılardır:

- ✓ Mühasibat hesablarında olan yazıların arifmetik dəqiqliyini yoxlamaq;
- ✓ Mühasibat balansının mühasibat hesablarında müvafiq dəyərlərlə uyğunlaşdırılması;
- ✓ Balans hesabatlarının məlumatlarına əsasən balans hesabatlarının bəzi maddələri üçün göstəricilərin düzgünlüyünün təsdiqlənməsi;
- ✓ Hesabat dövrünün sonuna aktiv və öhdəliklərin yoxlanılması.

İlk dəfə auditə “balans yanaşması” 1844-cü ildə Böyük Britaniyanın Səhmdar Cəmiyyətləri haqqında Qanunda qeyd edilmişdir. Qanunun tələblərinə görə Cəmiyyətin balans hesabatı bir və ya bir neçə səhmdar tərəfindən yoxlanılmalıdır. Yalnız 100 il sonra, 1947-ci ildə, Birləşmiş Krallıqda Şirkətlər haqqında Qanun qəbul edildi, yalnız bir müəssisənin balans hesabatında deyil, həm də mənfəət və zərər haqqında hesabatda audit rəyini ifadə etmək öhdəliyi müəyyən edildi.

ABŞ-da auditorlar qanuni auditin rəsmi şəkildə tətbiq olunduğu XX əsrin 30-cu illərinə qədər avropalı mütəxəssislərə bənzətməklə “Balans yanaşması” dan istifadə etdilər. O dövrdə audit xidmətlərinin əsas istifadəçiləri gəlir potensialından daha çox müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinə maraq göstərən borc verənlər (əsasən banklar) idilər. 1933-cü ildə ABŞ-da Qiymətli Kağızlar haqqında Qanun qəbul edildi və ABŞ hökumətinin nəzdində Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası yaradıldığına görə Qiymətli Kağızlar və Birja Aktı ABŞ bazarına nəzarət və tənzimləmə məsuliyyəti daşıyırdı. (Земсков В.В. (2005), №1 56 с)

Qanuna görə, Komissiya tərəfindən qeydiyyatdan alınan müəssisələrdən (yəni, açıq bazarda satılan qiymətli kağızları olan bütün müəssisələrdən) mühasibat

balansına və mənfəət hesabatına daxil edilmiş yoxlama hesabatı və yoxlanılmış mühasibat (malıyyə) hesabatları təqdim edilməlidir.

Beləliklə, XX əsrin 30-40-cı illərinin sonunda yeni normativ aktların qəbulu ilə əlaqədar olaraq "Balans yanaşması" müəssisələrin mühasibat (malıyyə) hesabatlarının düzgünlüyünün təsdiqlənməsi tələblərinə cavab verməmişdir - yoxlamanın məqsədi mühasibat uçotu sənədlərinin düzgünlüyünü təsdiqləmək deyil bütövlükdə mühasibat (malıyyə) hesabatlarının etibarlılığı barədə rəy formalaşdırmaqla, mühasibat uçotu sistemlərinin etibarlılığı barədə də sual yaranır.

“Balans yanaşması” nın yeni hədəflərə və audit üçün tələblərinə uyğunsuzluğun səbəbləri aşağıdakılardır:

- *Mühasibat uçotu sənədlərinin tamlığı probleminin yaranması.* “Balansa yanaşma” auditoru yoxlamağa imkan verir hesablarda saxlanılan aktiv və öhdəliklərin mövcudluğu mühasibat uçotu, habelə müəssisənin onlara olan hüquqlarının sənədli sübutları. Eyni zamanda, istifadə olunan yanaşma, müəssisənin bütün aktiv və öhdəliklərinin balans hesabatında əks olunduğu barədə ağlabatan bir əminlik əldə etməyə imkan vermir. Mühasibat uçotu sənədlərinin tamlığını və bütövlükdə müəssisənin uçot sisteminin etibarlılığını yoxlamaq və təsdiqləmək məqsədi daşımır.

- *Aktivlərin qiymətləndirilməsinin etibarlılığı məsələsi və öhdəlikləri.* Məsələn, “balans yanaşması” ndan istifadə edərək sonrakı emal və hazır məhsul almaq üçün xammal və material istehsal edən müəssisənin malıyyə hesabatlarının audit zamanı xammal və materialların fiziki mövcudluğu yoxlanılır. Eyni zamanda, auditor istehsal olunan xammal birliyinin qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünü və nəticədə uçot sənədlərinin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün prosedurlar həyata keçirmir.

1. Hesabat istifadəçilərinin müəssisələrin gələcəkdə gəlir əldə etmək bacarığına artan marağı, halbuki əvvəllər bu anda müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti ilə maraqlanırdılar. Beləliklə, auditor əvvəllər olduğu kimi yalnız mühasibat hesablarını təsdiqləmək və yalnız balans hesabatlarını tərtib etmək zərurəti ilə üzləşir. "Balans yanaşması" ilə həyata keçirilən sınaq prosedurları mənfəət və zərər

hesablarını dolayı yolla təsdiqləyə bilər, lakin mənfəət və zərər haqqında məlumatların açıqlanmasının etibarlılığı mühasibat uçotu sənədlərinin etibarlılığına və yoxlanılması "Balans yanaşması" ilə təmin olunmayan mühasibat sistemində əsaslanır. (Allahverdiyeva C. C, İsmayılov M. M., Muxtarova P. E, Əhmədov Y. B., (2016), 325 səh)

Beləliklə, XX əsrin 40-cı illərinə qədər "Balans yanaşması" köhnədir, audit üçün yeni tələblər nəzərə alınmaqla onun tətbiqi nəticəsiz qalır. Auditor yoxlama zamanı həyata keçirilən standart prosedurların siyahısını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək ehtiyacı ilə üzləşir. Mühasibat hesablarında olan girişlərin arifmetik düzgünlüyünün təsdiqlənməsindən xarici təsdiqləmə metoduna tədricən keçid var.

Bu dəyişikliyə təkan, müəssisənin aktivlərinin dəyərinin balans hesabatında əks olunması baxımından tez-tez saxtakarlıq halları olmuşdur. ABŞ-da mühasibat fırıldaqçılığının ən bədnam hallarının açıqlanması audit prosesinin inkişafında növbəti keyfiyyət mərhələsinə keçidi stimullaşdırdı.

Amerikalı auditorlar yoxlanılan qurumun podratçılara göndərilən borcun təsdiqlənməsi məktubları, müəssisələrdə inventarizasiya prosesini izləmək kimi xarici təsdiqləmə metodlarından istifadə etməyə başlayırlar. Bu prosedurlar tez bir zamanda beynəlxalq təcrübəyə yayıldı.

XX əsrin 40-cı illərinin sonunda müəssisələrin həcmində ciddi artım baş verdi və biznes transmilli səviyyəyə keçdi və nəticədə müəssisələrin fəaliyyətini əks etdirən mühasibat sənədlərinin sayı artdı. Yeni inkişaf mərhələsində mühasibat uçotu sənədlərinin hamısını, hətta çoxunu yoxlamaq mümkün deyildi və audit praktikası az sayda iş əməliyyatını sınamaq üçün davam edirdi. Beləliklə, aparılan sınaqların nəticələrini hesabat dövründə baş verən əməliyyatların hamısına ekstrapolyasiya etmək üçün auditorlar mühasibat sistemlərinin etibarlılığının qiymətləndirilməsini müəssisənin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığı barədə rəy formalaşdırmaq üçün əsas prinsip kimi tələb etmişdir. Eyni zamanda, iş həcmının artması və coğrafi genişlənməsi mühasibat sistemlərinin etibarlılığının

artmasına səbəb olan daxili idarəetmə sistemlərinin müəssisələrin daxilində müvafiq inkişafına şərait yaratdı.

Beləliklə, 20-ci əsrin ortalarına qədər dünya audit təcrübəsi öz inkişafının ikinci mərhələsinə gəldi. "Sistem yönümlü yanaşma" müəssisədə qəbul edilmiş daxili nəzarət sistemlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini təmin edir. Qiymətləndirmə nəticəsində auditor müəyyən nəzarətlərin (nəzarət prosedurlarının) və ümumilikdə daxili nəzarət sisteminin effektivliyi, qismən effektivliyi və ya səmərəsizliyi qənaətindədir (Нитецкий В.В., Гаврилов А.А. 2001. 256 с)

Nəzarət proseduru səmərəli işləyirsə, auditor səhvlərin və pozuntuların aşkar olunmasında daxili nəzarət sisteminə etibar edə bilər və buna görə prosedurların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər.

"Risklərə əsaslanan yanaşmanı" tətbiq edərkən, auditorun ehtiyatları ilk növbədə müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin riskləri (biznes riskləri) səbəbindən əhəmiyyətli sapma ehtiva edən mühasibat (maliyyə) hesabatlarının məqalələrini yoxlamağa yönəldilməlidir. Yəni, auditorun işi ən yüksək riskə məruz qalan müştəri şirkətinin fəaliyyət sahələrində cəmləşir və aşağı riskli sahələrin yoxlanılması yalnız əsas audit prosedurlarını yerinə yetirmək üçün azaldılır. "Risklərə əsaslanan bir yanaşma" mühasibat hesablarında təhriflərin növlərini və ehtimalını qiymətləndirməyə və audit təhlili işlərinin həcmi və növünü sonradan əhəmiyyətli dərəcədə pozulma ehtimalı üçün düzəlişlərə əsaslanan bir yanaşmadır.

"Sistem yönümlü" və "riskə əsaslanan" yanaşmaların bir məqsədi var - daxili nəzarət sisteminin qənaətbəxş bir test nəticəsi əldə edildiyi təqdirdə audit zamanı həyata keçirilən prosedurların sayını azaltmaq. Bununla birlikdə, "riskə yönəlmiş" yanaşma daha spesifikdir, auditordan istifadə edərək yoxlama zamanı həddindən artıq və ya kifayət qədər sayda prosedurun yerinə yetirilməsi ehtimalını minimuma endirir. Beləliklə, müasir audit əvvəlki təcrübələrdən əl çəkmir, əksinə daha səmərəli şəkildə inkişaf etdirir və tətbiq olunur. Auditə müasir yanaşma, maliyyə hesabatlarının müəssisədə strateji səviyyədə və biznes prosesləri səviyyəsində qəbul edilmiş qərarların nəticəsi olduğunu qəbul edir. (Musayev S. İ. (2017), 180 səh)

“Risklərə əsaslanan yanaşma” tətbiq edərkən, auditor müəssisənin özünə və onun biznes mühitinə diqqət yetirməlidir, beləliklə, bu yanaşma “yuxarıdan aşağı” hərəkəti ilə xarakterizə olunur: “yuxarı” gündəlik əməliyyatlar, “alt” uçot (maliyyə) müəssisə hesabatıdır. Audit zamanı auditor təşkilatın gündəlik maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində üzləşdiyi əsas iş risklərini müəyyənləşdirməli, quru torpaq riskinə mümkün təsirini, təşkilatın mühasibat (maliyyə) hesabatlarında əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edilməli və yoxlamaları düzgün planlaşdırmalıdır. Bunun üçün zəruri prosedurların xarakteri analitik prosedurların istifadəsi xüsusi yer tutan risklərin qiymətləndirilməsi məsələsini tənzimləyən standartlarla tənzimləyir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir təşkilatın gündəlik maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində qarşılaşdığı risklərin qiymətləndirilməsi prosesi, yoxlanılan qurumun işi, davranış (inkişaf) strategiyası və bazar mövqeyi haqqında dolğun və hərtərəfli bilik tələb edir. Həm də inkişafın "risk yönümlü mərhələsində" vacib vəzifələrdən biridir və audit işin davamlılığının qiymətləndirilməsinə çevrilir. Yuxarıda göstərilən vəzifələr yalnız analitik prosedurlar və nəticələrin təfsiri əsasında yerinə yetirilə bilər.

2. Auditor müəssisənin istehsal potensialı, istifadəsi səviyyəsi barədə məlumat tərtib etməli, öhdəlikləri ödəmək üçün vəsaitin adekvatlığını qiymətləndirməli, investisiya ehtiyacları barədə rəy formalaşdırmalı, müəssisənin gələcək inkişafı üçün mənbələri qiymətləndirməlidir və s. Söz və həll üsulları baxımından oxşar problemlər analitik problemlərdir və audit zamanı qarşıya qoyulan məqsədləri daha dolğun şəkildə həyata keçirmək üçün analitik prosedurların istifadəsinin artırılmasını təklif edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığının sadə bir təsdiqi, əməliyyat əməliyyatlarının səmərəliliyini, bütövlükdə biznesin canlılığını qiymətləndirməyə ehtiyacı olan, müəssisənin həqiqi iqtisadi maraqlarını müəyyənləşdirmək və daha çox ehtiyacı olan istifadəçiləri qane etmir. (Namazova C.B. (2015), 286 səh.)

3. Bu yanaşma audit metodologiyasının daha da inkişaf etdirilməsini, o cümlədən audit və maliyyə analizinin birləşdirilməsini əhatə edir. Auditin inkişafı analitik prosedurların və müxtəlif analiz metodlarının daha geniş istifadəsini tələb

edir ki, bu da əlbəttə ki, audit xidmətlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdıracaq və onları yeni inkişaf səviyyəsinə qaldıracaqdır.

Auditor fəaliyyəti ancaq müəssisənin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin diqqətdən keçirilməsiylə bitmir. Bu fəaliyyət növü auditorlar tərəfindən öz sifarişçisinə bağlanmış sazişə müvafiq olaraq fərqli xidmətlər göstərilməsini diqqətdə saxlayır. Belə xidmətlərə mühasibat uçotunun təşkili və yerinə yetirilməsi, Maliyyə hesabatının tərtib edilməsi və səlahiyyətli qurumlara təqdim olunması, şirkətin uçot sisteminin bəzi normalara müvafiq şəkildə inkişaf etdirilməsi, uçot prosesinin avtomatlaşdırılması, maliyyə və iqtisadi təhlili, maliyyə proqnozlarının tərtib olunması, aktivlərin və eyni zamanda da passivlərin dəyərləndirilməsi, hüquq, marketinq, maliyyə, menecment sektorunda məsləhətlər verilməsi, təsis sənədlərinin tərtib olunması, şirkətin mühasibat heyətinə xüsusi təlimat verilməsi və ixtisasının yüksəlməsi, məlumat xidməti və s. şamil olunur. İnkişaf eləmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində auditor işlərinin göstərilməsi təcrübəsi geniş istiqamətlərdə inkişaf etdirilmişdir. Amerika qanunlarına müvafiq olaraq səhmləri sənədlər bazarına çıxarılan səhmdar cəmiyyətlərinin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin auditi əsasən məcburi xarakterli olur. O cümlədən, qeyri-səhmdar və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin, ailə təşkilatlarının və fərqli sahibkarlara dair qurumların da bir neçəsi audit monitorinqindən mütləq şəkildə keçirlər.

Armour, M daxili auditin haqqında belə fikir irəli sürür: “Daxili audit-təşkilat və müəssisə daxilində mühasibat uçotunun tam düzgün formasıdır”.(Armour, M. 2016: s. 86)

Audit iqtisadi fəaliyyətin tərəqqisinə təsir edərək, bazar iqtisadiyyatında şirkətin böhran halından çıxması üçün xüsusi və fərqli yollar göstərmək bacarığına sahibdir. Vurğuladığımız kimi auditor fəaliyyəti sifarişçiylə imzalanan müqaviləyə uyğun şəkildə təşkil edilir. Auditin aparılması prosesi xüsusi qanun ilə, normativ-hüquqi sənədlər ilə nizama salınır.

Uitington və Pany öz araşdırmalarında daxili auditin metodikasını bu cür qruplara ayırmışdır:

➤ Müəssisənin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinə təsir edən faktorları müəyyən etmək. Sektorun spesifikasiyası, məhsulun və fəaliyyətin növü, təchizat bazarı və s. üzrə təşkilatın əsas xüsusiyyətlərini tədqiq etmək.

➤ Təşkilatın idarəetmə sistemini geniş şəkildə öyrənmək.

➤ Filiallar, xidmət sektorları və şöbələr üzrə daxili əsasnaməni və təlimatı, o cümlədən, ştat cədvəlinin hazırlanması üçün normativ sənədləri tədqiq etmək.

➤ İdarəetmə üzvlərinin səlahiyyət və məsuliyyət sektorunu, mülkiyyətçinin – ölkənin səlahiyyət və maraq çevrəsini bir-birindən ayırmaq.

➤ Verilmiş idarəetmə qərarının əsaslandırma pilləsini, qərarların verilmə prosesinin səmərəlilik səviyyəsini, qərarların qəbul olunmasının məlumat bazası sisteminin keyfiyyətini dəyərləndirmək. (Whittington, R. and Pany, K., 2014)

Sifariş Səbzəliyevə əsasən daxili audit - təsərrüfat subyektinin daxilində təşkil edilən, həmin subyektin fəaliyyətinin idarə prosesinin dəyərləndirilməsinə, təsərrüfat subyektinin fəaliyyət prosesinin təhlil edilməsinə istiqamətləndirilən azad bir fəaliyyət növüdür. (Bəkirli A. Ş.(2017), 187 səh)

O cümlədən, Səbzəliyev araşdırmalarında vurğulayır ki, şirkətlərdə daxili audit sektorlarının ərsəyə gətirilməsində ciddi səhvlər buraxılmasının əngəllənməsi zamanı aşağıdakı tədbirlər sisteminin təşkili məsləhətlidir:

- Bölmə barəsində əsasnamə tərtib etmək
- Strateji plan qurmaq
- İnzibati siyasəti yürütmək
- İlkin plan qurmaq
- Strukturu təyin etmək
- İşçi tələbini təyin etmək
- Peşə standartlarını qəbullanmaq
- Xarici auditlərlə əməkdaşlıq eləmək
- Hesabat strukturları ərsəyə gətirmək. (Rzayev Q.M, Səbzəliyev S. M. Abbasov Q. Ə., 2016)

Daxili auditin səmərəliliyi müəssisədə təşkil edilmiş formasından xüsusilə asılıdır. Bəzən təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkil olunması müəssisə təftişçisinə

tapşırırlır ki, bu da əhəmiyyətsiz nəticələrə gətirib çıxarır. Daxili auditin müəssisə daxilində müstəqil ştat vahidi kimi, şöbə şəklində yaradılması məqsədemüvafiqdir.

Daxili auditor təşkilatın maliyyə resursunun yönəldilməsinin və bu resursların istifadəsi məsələsinin məqsədli təyinatını, rasionallığını, bütövlüyünü və zamana uyğunluğunu təyin edərək, maliyyə vəsaitlərinin yaradılmasında və xərclənməsində resurs mərkəzlərini taöir, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatında və bu əməliyyatların hesabatda göstərilməsində qanunvericilikdən kənara çıxmaları üzə çıxarır. Dövlət büdcəsi və uyğun fondlarla hesablaşmaların dəqiqliyini təyin edərək, idarəetmənin faydasının artmasının effektiv vasitəsi kimi özünü göstətir.

Daxili auditor yalnız pozuntuların qeyd olunması və bu pozuntuların yox edilməsinə nəzarətin tətbiqi ilə bitmit. O, ilk növbədə, müəyyən edilən uzaqlaşmanın səbəb-nəticə münasibətini üzə çıxarmaqla, yoxlanılan obyektde işlərin optimallaşdırılmasına dair dəqiq tövsiyyə və təkliflərin verilməsinə şərait yaradır.

1.2. Azərbaycan Respublikasında audit praktikasında analitik prosedurların istifadəsi üçün normativ bazanın formalaşdırılması və inkişafı

4. Müasir idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsinin ilkin vəzifələrindən biri özəl subyektlərinin fəaliyyətini məlumat şəffaflığıyla təmin eləyən şəraitin təşkili və menecmentin qabaqlayıcı məlumatı, yəni itkilərə səbəb olan hadisələrin reallığı haqda informasiyanı əldə etmək imkanının təşkil edilməsidir. Belə mühitin varlığı mülkiyyətçilərə, əmanətçilərə və investitorlara maliyyə vəsaitlərinin qoyuluşunda əminlik, şirkətin menecmentinəysə riskləri idarəçiliyi imkanı yarada bilər. Sahibkarlıq subyektlərinin öz çatmasına mənfi təsir eləyə bilən hadisələrin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və bunun

haqqında xəbərdarlıq edilməsi üçün tədbirlər aparmaq imkanı yaradar. (Əliyev Ş. H, Hacıyev F. Ş. (2015), 310 səh)

Şirkətlərin belə idarəetmənin belə vəzifələrin həll olunmasıba kömək etməsindən ötrü diqqətdə tutulan vasitə şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarətdir. Yalnızca daxili nəzarət və formalarından biri, riskyönümlü yanaşma əsasında təşkil edilmiş daxili audit müəssisənin fəaliyyəti haqda önleyici məlumatı, həmçinin müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir eləyə biləcək mümkün olan halları öncədən görməyə imkan yaradan məlumatları təqdim edə bilər.

Qeyd edilən funksiyaların həyata keçirilməsindən ötrü daxili auditin öz sırasında auditin bu əsas tipinin hüquqi, təşkilati və təsirli əsasının təşkilinə imkan yarada bilən bütün lazımi, həmçinin keyfiyyətli normativlərlə təminatına sahib olmalıdır. Qeyd eləyək ki, postsovet ölkələrində ilk dəfə məhz AR-da “Daxili audit haqqında” Qanun və bir neçə başqa normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Daxili audit haqqında fərqli müddəalar “Daxili audit haqqında” AR Qanunundan başqa, bir neçə başqa qanunvericilik aktlarında da öz hüquqi çıxış yolunu tapmışdır. Yəni ki, “Banklar haqqında” AR-nın 2004-cu il 16 yanvar tarixli Qanunu da qeyd olunmalıdır.

“AR-nın Mərkəzi Bankı haqqında” AR-nın 2004-cu il 10 dekabr tarixli Qanununa da daxili auditlə ilə əlaqəli ayrıca maddə salınmışdır. Qanuna əsaslanaraq, daxili audit bölməsi Mərkəzi Bankın mərkəzi aparatına giriş hüququ alır və müəyyən funksiyaları yerinə yetirir:

Adətən, Respublikamızda daxili auditin normativ hüquqi bazasının əsasını baş idarələr səviyyəsində qəbul edilmiş və bəzi vəziyyətlərdə hətda ƏN tərəfindən qeydiyyatına salınmış sənədlər təşkil eləyir.

AR Maliyyə Nazirliyinin 21 dekabr 2012-ci il tarixli kollegiya iclasında qəbul olunmuş 4 nömrəli əlavə “Sığorta fəaliyyəti haqqında”, “Sığortaçılarda daxili auditin aparılması qaydaları” AR Qanununa, Beynəlxalq Sığorta Nəzarətçiləri Assosiasiyasının standart və prinsiplərinə və həmçinin AR-nın digər qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq hazırlanan və sığortacılar da daxili auditin təşkili standartlarını müəyyənləşdirir. “Qaydalar”-a əsasən, sığortaçının daxili audit

sisteminin başlıca məqsədi risklərin idarəsinin, nəzarətin və idarəçiliyin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsinə və tərəqqisinə sistemli yanaşmaqla onun işçilərinin və struktur bölmələrinin, filial və nümayəndəliklərinin müəyyənləşdirilmiş yönərdə qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmasına, sığortaçının qanunvericiliklə, həmçinin bu qaydalarda nəzərdə tutulan təşkilatlarda olan sənədlərin mövcudluğuna və onlara əməl olunmasına, sığortaçı tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların xarakteristikasına və miqyasına, həmçinin onun fəaliyyət risklərinin minimumlaşdırılmasına müvafiq olan lazımi dərəcədə etibarlılıq səviyyəsinin təmin edilməsinə nəzarət etməkdir.

AR-da daxili auditin normativ hüquqi bazasının başlıca mənbələrindən biri də daxili audit fəaliyyətini nizamlayan beynəlxalq sənədlərdir.

Qazanılmış praktikanı və formalaşmış ənənələri diqqətə alaraq, söyləyə bilərik ki, bu günkü gündə Respublikamızda daxili auditin yaranmış normativ hüquqi bazasıyla sahibkarlıq subyektində daxili nəzarətin ən yeni sxemlərin təşkili və tərəqqisi üçün obyektiv zəmin yaradılmışdır.

Özəl subyektlərdə mütərəqi korporativ idarəetmə metodlarının tətbiqində daxili auditin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Ona görə ki, özəl subyektlərində iqtisadi səmərəliliyin artırılmasında və ümumi tərəqqisinin təmin olunmasında daxili auditin rolunun gələcəkdə daha da yüksələcəyi haqda fikirlər bu yöndə gedən araşdırmaların nəticələrində özünü aydın formada təsdiq edir.

Cədvəl 2. Özəl sahədə daxili auditin növlərində gözlənilən və təxmin edilən dəyişikliklər (%-lə)

Fəaliyyət növü	Artacaq	Azalacaq	Dəyişməyəcək	Cəmi 100%
Maliyyə prosesinin nəzərdən keçirilməsi	43.5	14.5	41.9	100
Risqlərin idarəsi	79.5	2.3	18.2	100
İdarəçilik	63.2	4	32.8	100
Qanunvericiliyə uyğunluq	46.9	11.7	41.4	100
Firmadaxili ümumi nəzarət	46.2	14.7	39.1	100

Mənbə: AR auditorlar palatasının 2018-ci il üzrə fəaliyyətinin yekunlarına aid məlumatı əsasında http://www.audit.gov.az/uploads/hesabat_2019.pdf müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

1. Müasir dövrdə sahibkarlıq və biznes aləmində daxili auditorlar hər hansısa müəssisənin uğuru üçün açar rolunu oynayır. Hər bir şirkətin iş prosesini, əməliyyat və hədəflərini məhz onlar tədqiq edir, rəhbərliyə sərbəst, obyektiv

və peşəkar tövsiyələr verərək onların mütəmadi tərəqqisinə yardım edirlər. Bu şəxslər tədqiqatçı, analitik və müxbirlərdir. Yəni ki, onlar tədqiq edir, anlayır və sorğulayırlar. Mövcud olan dəyərli və fəal daxili audit xidmətləri istiqamətləri mütəmadi olaraq izləyir və istənilən mövzuya yaxından bələd olmaq üçün biliklərini tez-tez yeniləyirlər. Auditorlar istiqamətləri müəyyənləşdirir, hadisələrə həssas şəkildə cavab verir və lazımlı tədbirlər həyata keçirirlər. Yəni, daxili auditorlar müəssisələrdə idarəetmənin səmərəliliyinin inkişafında önəmli rol oynayırlar. (Bəkirli A. Ş.(2017), 187 səh)

Vurğulamaq lazımdır ki, daxili auditin başlıca məqsədi daxili nəzarət sisteminin kafiliyini və səmərəliliyini araşdırmaq, qiymətləndirməklə, rəhbərliyə informasiya ötürmək, xidmət göstərməkdir. Geniş anlamda isə təsərrüfat subyektinin işlərinin fasiləsiz olan mühitdə daxili auditorlar təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlil edir, əmələ gələn neqativ göstəriciləri təhlil edir, təşkilatın gələcək fəaliyyətinə onların mümkün olan təsirini qiymətləndirir, həmin halın meydana çıxmasına nəyin səbəb olması haqqında informasiya toplayır, neqativ göstəricilərin və nəticələrinin aradan qaldırılmasına aid tövsiyələr hazırlayır, məlumatı müəssisə və təşkilatın rəhbərliyinə ötürür, nəhayət, tövsiyələrin gerçəkləşməsinə nəzarət eləyir və onun nəticələrini şərh edirlər.

1.3 Beynəlxalq təcrübədə auditin əsas istiqamətlər

Müasir auditin formalaşdırılması 1941-ci ildə Auditorlar İnstitutunun Qurulmasıyla təşkil edilmişdir. Audit Məsələləri haqqında Təqdimatı 1947-ci ildə Auditor İnstitutu tərəfindən dərc edilmişdir. İnstitut tərəfindən Audit Peşə Tətbiqi Standartları 1978-cı ildə nəşr edilmişdir. Bununla belə, xüsusilə son illər auditorlar, menecerlər və mühasiblər auditin müəyyənləşdirilməsi, araşdırılması, hesabatının təqdim edilməsi və təkmilləşdirilməsinə cəlb edilmişdir. Bu kontekstdə, auditin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş dörd müxtəlif peşəkar təşkilat tərəfindən təşkil edilən tədqiqatın nəticələri bir hesabatda nəşr olunmuşdur. 1995-ci ildə İnformasiya Sistemlərinin Auditini və Nəzarət İdarəsi (ISACF) tərəfindən nəşr edilən

COBIT Hesabatı, 1991-cı ildə Auditorlar Tədqiqat İnstitutu (IIARF) tərəfindən çap edilmiş və 1994-cü ildə yenidən təkmilləşdirilmiş SAC Hesabatı, Treadway Komitəsi (TC) tərəfindən 1992-ci ildə yayınlanan COSO Hesabatı əsasən peşə perspektivinə əsaslanan audit konsepsiyasını təsvir etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. (https://oios.un.org/sites/oios.un.org/files/audit_manual_march_2017_ed_r_sep19.pdf)

Göstərilən institut öz fəaliyyətini aşağıdakılar əsasında qurur:

- a) auditorların ümumi peşə bilikləri;
- b) davamlı inkişaf proqramları;
- c) iqtisadi kod;
- d) peşə standartları;
- e) sertifikatlaşdırma proqramları.

"Beynəlxalq Audit Peşə Tətbiq Standartları" audit planlaşdırılması, həyata keçirilməsi və hesabatların təqdim edilməsiylə auditorları dürüst, qərəzsiz və müstəqil bir şəkildə vəzifələrini icra edə bilmələrinə bağlı xüsusiyyətləri nizamlayır.

İnstitut, müasir zamanda bütün dünya dövlətlərində fəaliyyətdə göstərən auditorlar təşkilatları arasında xüsusi mütəxəssisliyi ilə seçilir. İnstitutun Amerikada bölmələrindən əlavə, bu ixtisas profili üzrə İsraildə, Cənubi Amerikada, KXR-da, Avstraliyada, Böyük Britaniyada, Hindistanda, Yaponiyada, Yeni Zelandiyada, Malayziyada və Şimali İrlandiyada milli İnstitutlar mövcuddur. İnstitut özünün aktivliyi və auditorların fəaliyyətini bir-birilə əlaqələndirməklə, təhsilin tərəqqi eləməsiylə birgə, auditor praktikası ilə əlaqəli bütün məsələlərə aid bir sıra normaların hazırlanmasında xüsusi işlər görür. (<https://assdets.kpmag/consent/dama/kpmag/is/pdf/2018/07/kpamg-top-10-intersnal-auadit-tecah-2017.pdf>)

1. Auditin dünya normaları söylədikdə, audit fəaliyyətinin dünya miqyasında tənzimlənməsi və normalaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu standartların ərsəyə gətirilməsində bəzi dünya institutları, habelə İngiltərənin audit praktikası üzrə Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası kimi tanınmış ictimai qurumları da önəmli rol oynamışdır. BMF 130 ölkədən ibarət milli mühasib təşkilatlarından

ibarətdir və auditin dünya standartlarının ərsəyə gətirilməsi zamanı xüsusi olaraq çıxış edir. Auditin dünya standartların ərsəyə gətirilməsində əsas məqsədi, maliyyə hesabatlarının və eyni vaxtda da uçotun vahid beynəlxalq formasına uyğun olaraq yoxlama işlərinin vahid qaydalarını tərtib etmək, onu xarici dövlətlər arasında təkmilləşdirmək, onun monitoring metodikasını vahid cəhətdən yaratmağı təmin etməkdir. (Amudo, A., Inanga, E.L. (2013) pp. 134 – 154)

Dünya üzrə audit normaları bazasında bəzi dövlətlər öz milli audit normalarını yarada bilirlər. Ancaq bir sıra dövlətlər Nigeriya, Malayziya, Kipr, digər ifadəylə söyləsək, elə çox nüfuza sahib olmayan dövlətlər auditin dünya standartlarını necə var elə istifadə edir.

Dünya praktikasında audit normaları söylədikdə, audit xidməti təqdim edə bilmək hüququna sahib olan firmaların fəaliyyətini yoluna qoyan qaydalar başa düşülür. Bundan əlavə, hansısa bir audit xidməti xüsusi qaydalara sahib olmalıdır. Sərbəst auditor yaxud auditor qurumları monitoring aparmaqdan ötrü bəzi qaydalara əsasən öz işlərini əvvəlcədən planlaşdırmalı, auditor strategiyasını müəyyən etməli, mümkün risklərini dəyərləndirməli, hər an yoxlayaca biləcəyi müəssisənin daxili sisteminin əlverişlilik səviyyəsini dəyərləndirməlidir. Onlar müstəqil araşdırma aparmaq sisteminə sahib olmalı, biznes işlərinə aid olan icmal sənədləri tədqiq etməli və bu sənədlərə görə milli audit normalarının ümumi prinsiplərini əsas alaraq xüsusi rəy irəli sürməlidirlər. Burada təsərrüfat-maliyyə xarakterinə əsasən bəzi xüsusiyyətlər də olur ki, bunu da ancaq audit yoxlaması həyata keçirən sərbəst auditor və yaxud auditor qurumu nəzərə almalıdır. Bu səbəbdən də auditor firmalarının hər biri və müstəqil olan auditor milli audit normaları prinsiplərinə əsasən firmadaxili işlərin qaydaya salınması üçün bəzi standartlar yaratmalıdırlar. Hər bir sənəd auditor təşkilatlarının ali idarəçilik orqanının qərarı öz təsdiqini almalıdır. Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir vəziyyətdə audit normaları yaradılan zaman bəzi prinsiplərə toxunulmamalıdır. Həmçinin: (Biluha, M.T., 2016)

- milli audit normaları və audit normaları bir-birinə zidd olmamalıdır;

- audit standartının xüsusi proses qaydaları audit xidmətinin metodoloji prinsipini daha da mürəkkəb hala salmamalıdır;
- audit qaydaları audit xidmətinin göstəricisinin artırılması üçün tərtib edilməlidir;
- audit qaydaları audit yoxlama işinin tədricən asanlaşdırılmasına səbəb olmalıdır;
- audit qaydaları auditorun peşəkar biliyinin artmasına müsbət təsir göstərməlidir;
- audit qaydaları sektorların əsas xüsusiyyətlərini gözdə tutmalı və bu sektorda olan audit standartlarının icra mexanizmini gerçəkləşdirməlidir.

Audit standartlarını 3 istiqamətdən ibarətdir.

Dünya praktikasında audit standartının **I istiqaməti**, təşkilati məsələləri qaydasına salan audit standartlarıdır. Bu standartlara, audit xidmətinin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı uyğun sənədlərin hazırlanması və doldurulması qaydaları, əməkdaşın vəzifə və hüquqları, auditor təşkilatlarının fəaliyyət yönləri, əməkdaşların maaşlarının qarşılınması şərtləri, sifarişçi ilə müqavilələrə imza atma prinsipləri, audit xidməti qarşılığında ödəmə qaydaları, ödəmə tarifiyin təyin olunması, müxtəlif audit xidmətlərinin miqdarı aid edilir.

Dünya praktikasında audit standartının **II istiqaməti** audit yoxlama prosesinin əvvəlcədən planlaşdırılması, əməkdaşın vəzifəsi, audit monitorinq işlərində digər şəxslərdən, əsl peşəkarlardan, təcrübəçilərdən istifadə olunması və maaşının verilməsi, auditorun riskinin və yoxlama keçirilən müəssisənin təsərrüfatıçı nəzarət mexanizminin dəyərləndirilməsi kimi xüsusi istiqamətlərdən təşkil edilmişdir.

2. Dünya praktikasında audit standartının **III istiqaməti**, audit yoxlamalarının müəssisə daxilində həyata keçirilmə metodikasını cəmləşdirən qayda-qanunlardan təşkil edilmişdir. Bu qaydalara, müəssisənin xüsusiyyətinə görə yoxlama metodikasının müəyyən olunması qaydasını, fərqli üzləşdirmə cədvəlini yığma cədvəli və digər fərqi metodik qaydaları özündə cəmləşdirən standartlar şamil olunur. Bundan başqa vurğulamaq lazımdır ki, audit standartları yaradıldıqda audit ekspertiza-yoxlaması seçilmiş bir sıra müəssisələrdə öz xüsusiyyətləri ilə

elmi-texniki inkişafın müasir uğurlarının tətbiq edilməsiylə bağlı bu hallarda da qarşılaşmaq olar. Auditin standartlarının olması audit fəaliyyəti həyata keçirən fiziki şəxsin və auditor firmasının metodoloji nöqteyi-nəzərdən audit xidmətinin tərəqqi etmiş formada olmasını ifadə edir. (Cohen, J., (2015), 359 pp)

Beynəlxalq Auditorlar İnstitutunun (IIA) "Beynəlxalq Audit Peşə Tətbiq Standartları" əsas alınmış, bunun yanında digər beynəlxalq yoxlama standartlarından da istifadə olunmuş, auditorların ixtisaslarını və audit fəaliyyətində tətbiq olunacaq prosedurları müəyyən edilmişdir. IIA-nın Etika Kodeksi 2 vacib məsələni əhatə eləyir:

- Audit peşəsi ilə əlaqəli prinsiplər;
- Auditorların davranışını özündə göstərən Davranış Kodeksi. (

<https://www.eciia.eu/wp-content/uploads/2019/10/PG-Foundations-of-IA-in-Financial-Services-Firms.pdf>)

Bu qaydaların məqsədi prinsiplərin və auditorların etik davranışının tətbiq edilməsinə yardım etməkdir. Auditorlar dedikdə IIA üzvləri, IIA-nın sertifikatlarına yiyələnən (və ya namizədləri) və auditin tərifində qeyd olunan xidmət göstərən şəxslər diqqətdə tutulur.

Auditorların belə bir təşəbbüsü onların mənafelərini qorumaq üçün ayrı-ayrı söylərini birləşdirmək, habelə peşəkar mükəmməlliyi daha da tərəqqi etdirmək, səmərəliliyi artırmaq zərurətindən irəli gəlmişdir. İnstitut auditorların fəaliyyətini əlaqələndirir və tənzimləyir, ümumi təhsil fəaliyyətini təmin eləyir və bu peşə təcrübəsi üçün standartlar hazırlayır. Fəaliyyətlərini və auditorların xidmətlərini daim genişləndirir.

3. Bu standartlarda Auditorlar İnstitutu auditin aşağıdakı tərifini verir: “Audit bir təşkilatın iqtisadi fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş müstəqil və obyektiv zəmanət və məsləhətlərin verilməsidir. Audit, risklərin idarəçiliyi, idarəetmə və korporativ idarəçilik sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirmək və artırmaq üçün sistemli və davamlı yanaşmadan istifadə etməklə təşkilatın məqsədlərinə çatmağa yardım etməkdən ötrü tərtib edilmişdir. (Butcher K., Harrison, G., (2017) 17 pp. 54 – 74)

Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu tərəfindən tərtib edilmiş peşəkar standartlara əsasən, peşəkar auditorlar risklərin idarəçiliyi, idarəetmə və korporativ idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində və təmin olunmasında başlıca çıxış edir. Auditin funksiyalarına aşağıdakılar daxildir: hesabatların (xarici, maliyyə, tənzimləyici, daxili, idarəetmə) etibarlılığının qiymətləndirilməsi, əməliyyatların məqsədə uyğunluğunun və iqtisadi səmərəliliyinin yoxlanılması, aktivlərin qorunması, qanunvericiliyə uyğunluq, tənzimləyici orqanların normativ sənədlərinin tələbləri və müqavilə öhdəlikləri. Standartlar audit fəaliyyətinin aşağıdakı beş sahəsini əhatə eləyir:

- audit sektorunun yoxlanılan qurumdan müstəqilliyi və auditorun obyektivliyi;
- auditorların səriştəsi və peşəkarlığı;
- auditorlar tərəfindən görülən işlərin həcmi və keyfiyyəti;
- auditorun funksiya və vəzifəsi
- audit qurumunun rəhbərliyi. (Butcher K., Harrison, G., 2017)

İqtisadiyyatı inkişaf eləmiş dövlətlərdə audit də daxil olmaqla audit problemlərinə daha artıq nəzər yetirilir. Əsas tələbləri formalaşdıran və ümumi qaydaları müəyyən edən qanunlarla yanaşı daxili və xarici auditin nizamlanması ilə əlaqəli müxtəlif normativ və başqa materiallar qəbul olunur. Hər bir dəqiq ölkədə bu sənədlər dövlət orqanları və ya peşəkar ictimai təşkilatlar, həm hökumət orqanları, həm də peşəkar ictimai təşkilatlar tərəfindən hazırlana bilər.

4. Əsasən audit standartlarının istifadə edildiyi dövlət hesab edilən ABŞ-da bu sahənin işçilərinin müstəqilliyini və qərəzsizliyini bərpa eləməkdən ötrü audit fəaliyyətinin koordinasiya mərkəzi ərsəyə gətirilir. Bundan başqa, audit fəaliyyətləri başqa bir sıra şöbələrdən aərbəst audit mütəxəssisləri tərəfindən aparılır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Amerikada audit fəaliyyətində tərəfsizlik və müstəqilliyin prioritet olduğu, ümumi qəbul edilən normalarla yanaşı daha təsirli və yeni bir audit anlayışı vardır. (Whittington, R. and Pany, K. (2014). 478 pp)

Qərbi Avropa və Amerikanın İEÖ-də audit yoxlamaları sənaye şirkətlərində, təşkilatlarda və müəssisələrdə, bələdiyyələrdə, xəstəxanalarda və s.

fəaliyyət göstərən auditorlar tərəfindən tətbiq olunur. Sənaye baxımından tərəqqi etmiş Amerika və İngiltərədə audit institutunun ərsəyə gətirilməsi uğurlu iş sayılır. Qeyd olunan hər 2 ölkədə də, özəl sahələrdə olan audit və dövlət auditi bir-birindən çox incə cizgi ilə ayrılmışdır. Dövlət auditorları Amerikanın Baş büdcə-nəzarəti idarələrində fəaliyyət edirlər ki, bu da ABŞ konqresinin qurumu sayılır və MU-nun, auditor yoxlamalarının və bu sektorlarda araşdırmaların aparılması fəaliyyətləriylə məşğuldurlar. Baş büdcə-nəzarəti idarəsi isə əsasən agentlikdə, federal hökumət proqramında, departamentlərdə, konqresin qanunlarının icrasının və iqtisadi proqramların tətbiqinin mümkün olub-olmamasının auditor yoxlamalarını həyata keçirir. Baş büdcə-nəzarəti idarələrinin hesabatının üzü Amerikanın Konqresinə verilir. Bəzi hökumət agentlikləri xüsusi auditor və inspektorunu saxlayırlar. Yerli hakimiyyət idarələrinin də audit şöbələri mövcuddur. Məsələn, Federal orqanların (Əmək Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyi, DRN) və ştatın agentliklərinin (tibb, təhsil və maliyyə üzrə) və yerli hakimiyyət idarələrinin (vergi dairələri) bir çox auditor ştatları vardır. Müəssisələrin auditorları peşə vəzifələrini icra edən zaman öz fəaliyyətlərində firmaaudit normalarından başqa Baş büdcə-nəzarəti idarəsi tərəfindən təşkil edilən dövlət audit yoxlama normalarından da yararlanırlar.(Əkbərova S. D., (2018) 154 s)

Təşkilatın auditi ilə maraqlanan və bu müəssisənin idarə heyətinə tabe edilən hər bir mütəxəssis, xarici auditlə maraqlanan auditorlar kimi liseziyalaşdırma və eyni vaxtda da mütləq attestasiya prosedurlarından keçməyə məcbur deyil. Ancaq onların çox böyük banklarda, müəssisələrdə və şirkətlərdə rolu çox önəmlidir. Nəticədə, audit işlərindən ötrü üstün ixtisaslı mütəxəssisləri, yəni əsl peşəkarları işə götürürlər.

BAS-nın bəzi parametrlər üzrə ölkədaxili qanunvericilikdən seçilməsi, dövlətlərin öz bölgələrində bu standartların tətbiq olunması barəsində qərar verərkən seçim etməsi ilə nəticələnir. AR-nın da beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində zaman-zaman xüsusi mövqeyə sahib olması, burda iqtisadi fəaliyyətə şəffaf və sivil nəzarətin tətbiq olunması nöqtəyi-nəzərindən iqtisadi və hüquqi normaların audit sektorunda da dövlətlərarası standartlar ilə uyğunlaşdırılması zərurətini yaradır.(Hacıyev .R.İ., (2015), 124 s)

Zaman keçdikcə daha da dərinləşən inteqrasiya nəticəsində, audit üçün vahid sistem də yaradılmışdır. İEÖ-də və MDB dövlətlərində qurulması istiqamətində qazanılan praktikanın qazanılması və bu təcrübənin tətbiq edilməsinin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya ölkəmizin iqtisadiyyatının əsas cəhətidir, o cümlədən audit sektorunun dünya üzrə olan təcrübəyə uyğunlaşdırılması zəruri məsələlərdən biri olaraq bilinir.

II FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİT SÜBUTLARININ ALINMASI ÜÇÜN ANALİTİK PROSEDURLARI TƏTBİQİ

2.1. İstehsal müəssisələrində maliyyə auditinin son mərhələsində analitik prosedurların istifadəsinin nəticəsi

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında” Qanun, Nazirlər kabinetinin, Maliyyə Nazirliyinin və Auditorlar palatasının normativ hüquqi sənədləri, “Auditor xidməti haqqında” və “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrinə dair hesabatlar və s. təşkil edir.

Tədqiqat obyektı olaraq “**Agro Dairy**” MMC seçilmişdir.

Agro Dairy-nin tarixi 2014-cü ildən başlayır. O zaman “Agro Dairy” MMC ilk olaraq suvarma, əkin, tədarük və məhsul emalı ilə işə başlayıb. İlk vəzifəsi kultivasiya üçün əhəmiyyətli potensiala malik olan istifadəsiz torpaqları tapmaq idi. Bundan sonra hökumətlə strateji tərəfdaşlığa söykənən infrastruktur və texnologiyaya böyük sərmayə qoymaqla onu əldə etməyə və dəyişdirməyə başlanılıb.

Hazırda həm istehsal, həm də saxlama zamanı ciddi beynəlxalq keyfiyyət standartlarına riayət edərək buğda, arpa, qarğıdalı, yem (quru ot/silos) və şəkər çuğunduru istehsal edilir; yığılan məhsulu silos quyularında saxlayır və tender yolu ilə satırlar.

Bu gün Agrodairy Azərbaycanın aparıcı kənd təsərrüfatı şirkətlərindən biridir. Baş ofisi Bakıda yerləşir.

Şirkət aşağıdakı missiyaları müəyyən etmişdir:

- ölkənin ərzaq idxalından asılılığını azaltmaq
- istifadəsiz torpaqları məhsuldar torpaqlara çevirmək
- bütün ölkə üzrə məhsuldarlığı artırmaq
- dövlət iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmək

- yerli və dünya bazarlarına yüksək keyfiyyətli, davamlı məhsullar təqdim etmək.

Şirkətin auditi bir neçə istiqamətdə aparılmışdır. Yəni yalnız maliyyə hesabatlarının auditi deyil o cümlədən daxili audit də paralel şəkildə aparılmış və yekun audit rəyi tərtib olunmuşdur. Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə olunan mühasibat yazılışları, ilin əvvəlinə və sonuna olan qalıqlar sorğu tərtib olunaraq şirkətin mühasiblərindən tələb olunmuşdur.

1.1 Pul və pul ekvivalentlərinin auditi

Pul və pul ekvivalentlərinin auditi zamanı faktini kassada və bankda olan pul sayılmış və mühasibat qeydlərində olan qalıqlarda uzalaşdırılmışdır. Bundan əlavə dövrün əvvəlinə olan qalıq və illik dövriyyə nəzərə alınaraq hesablanmış və ilin sonuna olan qalıqla uzalaşdırılmışdır.

Cədvəl 1. Pul və pul ekvivalentlərinin cari balansının və hərəkətinin analizi

AD	Valyuta	Balans 01.01.2018	Debit	Kredit	Balans 31.12.2018	Bank	Fərq
CF - Pasha Bank – AZN	AZN	48,255	12,699,358	(12,670,970)	76,644	76,644	-
CF - Kapital Bank – AZN	AZN	723	7,000	(7,038)	685	685	-
CF - Pasha Bank - AZN	AZN	-	60,904	(50,315)	10,589	10,589	-

Mənbə: “Agro Dairy” MMC maliyyə hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

1.2 – Əmək haqqı xərcinin auditi

Əmək haqqının auditi zamanı bütün işçilərin siyahısı tələb olunmuş və seçilən işçilər üçün 2 tərəfli imzalanmış əmək müqavilələri sorğulanmışdır. Bundan əlavə işçilərin aylıq əmək haqqı cədvəlləri tələb olunmuş və müvafiq tutulmalar (Buraya Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna köçürmələr gəlir vergisi işsizlikdən sığorta və s. aiddir) hesablanaraq hər işçi üzrə yekun əmək haqqı məbləğləri hesablanmış və uyğun tabellər və mühasibat qeydləri ilə yoxlanılmışdır. Daha sonra işçiyə verilən

bonusların hədiyyələrin məzuniyyət və ezamiyyət ödənişlərinin düzgünlüyü əmək və vergi məcəlləsinə əsaslanaraq yenidən hesablanaraq təsdiqlənmişdir.

1.3 – Debitor Borclarin auditi

Debitor borclarin auditi zamanı şirkətin alacaqlı olduğu tərəflərə auditorlar tərəfindən qalıq balansı yoxlamaq məqsədilə təsdiq məktubları göndərilmiş və şirkətə ödəməli olduqları məbləği qeyd etmələri xahiş olunmuşdur. Şirkətin eyni bir müştəridən avans ödənişi və ya eyni bir müştəriyə kreditor borcu mövcuddursa o məbləğlər debitor borclardan çıxılmışdır. Uyğun müqavilələr hesab fakturalar və təhvil-təslim aktları tələb edilərək yoxlanılmışdır. Əlavə olaraq debitor borcların ilin əvvəlinə qalığı və il ərzində dövriyyə nəzərə alınaraq il sonu qalıq yenidən hesablanmış və mühasibat qeydləri ilə uzlaşdırılmışdır. Satışla bağlı olan ümitsiz və şübhəli borcların məbləği yenidən hesablanmış və mühasibat qeydləri ilə yoxlanılmışdır. Bundan savayı şirkətin debitor borclarının ödəmə müddətinə görə təhlili aparılmışdır.

1.4 – Kreditor Borclarin auditi

Kreditor borclarin auditi zamanı şirkətin öhdəlikli olduğu tərəflərə auditorlar tərəfindən qalıq balansı yoxlamaq məqsədilə təsdiq məktubları göndərilmiş və şirkətin ödəməli olduğu məbləği qeyd etmələri xahiş olunmuşdur. Şirkətin eyni bir müştəriyə avans ödənişi və ya eyni bir müştəriyə debitor borcu mövcuddursa o məbləğlər kreditor borclardan çıxılmışdır. Uyğun müqavilələr hesab fakturalar və təhvil-təslim aktları tələb edilərək yoxlanılmışdır. Əlavə olaraq kreditor borcların ilin əvvəlinə qalığı və il ərzində dövriyyə nəzərə alınaraq il sonu qalıq yenidən hesablanmış və mühasibat qeydləri ilə uzlaşdırılmışdır. Atışla bağlı olan subsidiya məbləği yenidən hesablanmış və mühasibat qeydləri ilə yoxlanılmışdır. Bundan savayı şirkətin kreditor borclarının ödəmə müddətinə görə təhlili aparılmışdır.

Cədvəl 2. Kreditor borcların cari balansının və hərəkətinin analizi

Ad	01.01.18	Debit	Kredit	31.12.18
A	(1,268,613)	9,796,298	9,843,259	(1,315,574)
B	(1)	10,621,810	11,799,376	(1,177,567)
C	(463,060)	882,388	1,334,381	(915,053)
D	(2)	1,191,761	1,524,029	(332,269)
E	(269,390)	-	-	(269,390)
F	1	2,122,407	2,310,089	(187,682)
G	(341,220)	2,426,538	2,219,741	(134,423)

Mənbə: “Agro Dairy” MMC maliyyə hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Ödənilmiş avans	Net borc	Valyuta	Yenidən hesablama	Təsdiq Məktubu	Fərq
1,013	(1,314,561)	USD	(773,271)	772,735	(536)
-	(1,177,567)	EUR	(604,873)	598,965	(5,908)
-	(915,053)	USD	(538,266)	537,480	(787)
216,094	(116,176)	EUR	(59,675)	57,338	(2,337)
254,296	(15,094)	USD	(8,879)	7,900	(979)
-	(187,682)	USD	(110,401)	110,240	(161)
(2,153)	(136,576)	USD	(80,339)	78,964	(1,375)

Mənbə: “Agro Dairy” MMC maliyyə hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

1.5 – Ehtiyatların auditi

Ehtiyatların auditi zamanı dövrün əvvəlinə olan qalıqlar və il ərzindəki dövriyyə tələb olunmuş və ilin sonuna olaq qalıqlar yenidən hesablanıb mühasibat qeydləri ilə uzlaşdırılmışdır. İnteraktivasiya keçirilmiş və nəticələr inventarizasiya keçirilən günə olan qalıqlarla yoxlanılmışdır. Seçmə yolu ilə xammal və hazır məhsul anbarları da sayılmış və şirkətin mühasibat qeydləri ilə tutuşdurulmuşdur. Anbara mədaxil və anbardan məxaric orderləri seçilmiş alış və satışlar üçün tələb edilmiş onların həqiqiliyi imzalarla təsdiqlənmişdir.

1.6 – Torpaq tikili və avadanlıqların auditi

Torpaq tikili və avadanlığın auditi zamanı əsas vəsait reyestri tələb olunmuş və mühasibat qeydlərindəki balansla uzlaşdırılmışdır. Amortizasiya məbləği, köhnəlmiş yararsız avadanlıqlar üçün dəyərdən düşmə məbləği yenidən hesablanmış və mühasibat qeydləri ilə yoxlanılmışdır. Ədalətli dəyər metodu ilə uçota alınan əsas vəsaitlər üçün isə yenidən bazar araşdırması aparılmış və onların

cari ədalətli dəyəri müəyyən edilib mühasibat qeydlərindəki aktivlərin balans dəyəri ilə müqayisə edilmişdir.

Cədvəl 3. Torpaq tikili və avadanlığı amortizasiyasının hesablanması

AD	Amortizasiya Metodu	Yararlılıq müddəti	Alış tarixi	Alış qiyməti
Electrical Substation Kit Samukh 116	SL25	25	1-Jun-16	617,607
Electrical Substation Kit Samukh 146	SL25	25	1-Jun-16	571,542
Electrical Substation Kit Samukh 90	SL25	25	1-Jun-16	508,376
35/0.4 kV substation (Silo)	SL25	25	1-May-17	553,342
110/35/6kV New Electrical Substation	SL25	25	20-Apr-17	4,935,364
PS2 Pump Station Electrical Facilities	SL25	25	20-Apr-17	924,471
PS3 Pump Station Electrical Facilities	SL25	25	20-Apr-17	964,424

Mənbə: “Agro Dairy” MMC maliyyə hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Yığılmış amortizasiya 01.01.2018	Qalıq dəyər 01.01.2018	Amortizasiya xərci	Yığılmış amortizasiya 31.12.2018	Qalıq dəyər 31.12.2018
39,115	578,492	24,704.29	63,819	553,788
36,198	535,344	22,861.66	59,059	512,482
32,197	476,179	20,335.03	52,532	455,843
14,756	538,586	22,133.68	36,889	516,453
148,061	4,787,303	198,692.56	346,753	4,606,868
27,734	896,737	36,974.02	64,708	859,694
28,933	935,492	38,571.35	67,504	896,840

Mənbə: “Agro Dairy” MMC maliyyə hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

1.7– Şəkər çuğunduru satışının auditi

Şəkər çuğundurunun satışının auditi zamanı satış qiyməti şəkər çuğundurunun tonunun zibillik və şəkərlilik faizinə əsasən müəyyən olunur. İllik ümumi şəkər çuğunduru satışından əldə olunan gəliri təsdiqləmək üçün zibillik və şəkərliliklə bağlı laborator nəticələr və tərəflər arasında imzalanmış müqavilə sorğulanmışdır. Daha sonra şəkər çuğundurunun çəkisi zibillik və şəkərlilik faizləri nəzərə alınaraq müqavilə üzrə razılaşdırılmış qiymətlər nəzərə alınaraq ümumi illik gəlir yenidən hesablanmış və mühasibat qeydləri hesab fakturalarla uzlaşdırılmışdır. (əlavə 1).

1.8 – Vergi və gömrük güzəştlərinin, gübrə satışına görə alınan subsidiyalar, yanacaq və motor yağlarına görə alınan yardım məbləğlərinin auditi

Müvafiq sərəncam və qanunlar, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının tələb və şərtlərinə şirkətin cavabdehliyi və il ərzində alınmış güzəşt və yardımların, subsidiya məbləğlərinin adekvatlığı təqdim olunan uyğun rəsmi sənədlər əsasında yoxlanılmışdır.

Gömrük güzəştləri

Beləki, ölkədaxilində qəbul olunmuş qanunvericiliyə və yuxarıda adıçəkilən hüquqi normativ sənədlərə əsasən ARNK-nin 31 yanvar 2005-ci il tarixli 11 və 12 nömrəli qərarlarına əsasən idxal edilərkən idxal rüsumundan və əlavə dəyər vergisindən azad olunan vasitələrə aiddir: kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü və emalı sahəsində istifadə olunna əksər maşın və texniki vasitələr, həmçinin traktorlar, kombaynlar, suvarma qurğuları, torpağın şumlanması və əkinə hazırlanması üçün avadanlıqlar, kənd təsərrüfatı bitkilərinin biçilib toplanması üçün maşın və mexanizmlər, otbiçənlər, yumurta, meyvə və ya digər kənd təsərrüfatı məhsullarının təmizlənməsi, qruplaşdırılması və ya çıxış edilməsi üçün maşınlar, sağıcı qurğu və aparatlar, südün emalı və təkrar emalı üçün avadanlıqlar, toxumların yetişdirilməsi üçün avadanlıqlar, quşçuluq üçün inkubatorlar, toxum, taxıl və paxlalı bitkilərin təmizlənməsi, çeşidlənməsi və ya kalibrovka edilməsi üçün maşınlar və vəsaitlər, unüyütmə sənayesi üçün avadanlıqlar, dəyirmanlar və ya taxıl və quru paxlalıların emalı üçün avadanlıqlar və s.

Vergi güzəştləri

Kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı istehsalçıları “AR-nın Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” AR-nın 2013-cü il 22 noyabr tarixli 824 nömrəli qanununa əsasən AR-nın Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərə görə, 2014-cü il yanvarın 1-dən etibarən 5 il müddətinə digər bütün vergiləri ödəməkdən azaddırlar, torpaq vergisi istisna olmaqla. Bu vergilərə aşağıdakılar aiddir:

- hüquqi şəxslərin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlərdən tutulan gəlir vergisi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına özləri tərəfindən istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə dövrüyyədən tutulan əlavə dəyər vergisi;

- hüquqi və fiziki şəxslərin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan fəaliyyət prosesi zamanı istifadə olunan daşınmaz əmlaka görə tutulan əmlak vergisi.

Digər dövlət yardımları

Qeyri-neft sektorunda kənd təsərrüfatının payını ildən-ilə yüksəltməyi prioritet məsələyə çevirən və bu sahənin stimullaşdırılmasını qarşıya hədəf qoyan dövlət siyasətini dəstəkləyən addımlara əkin sahəsinin becərilməsində istifadə edilən yanacaq və motor yağlarına görə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına yardımın verilməsi də aiddir və bu da dövlətin bu sahəyə göstərdiyi qayğı və diqqətin bariz nümunələrindən biridir.

ARNK-nin 15 fevral 2007-ci il tarixli 32 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına əkin sahəsinin becərilməsi zamanı istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına yardımın verilməsi Qaydaları”-na əsasən hər hektar əkin sahəsi üçün istifadə olunan yanacaq və motor yağlarına görə istehsalçıya dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına 40 manat məbləğində subsidiya ödənilir.

İstehsalçılara buğda və çəltik səpininə görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına subsidiyanın verilməsi də dövlətimizin kənd təsərrüfatı sahəsinin daimi və intensiv inkişafı yolu üçün atdığı digər bir addımdır.

“Buğda və çəltik istehsalçılarına maddi marağının artırılması və buğda və çəltik istehsalının stimullaşdırılması məqsədi ilə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına yardım verilməsi Qaydaları”-na əsasən istehsalçılara dövlət büdcəsinin ayrılan vəsait hesabına hər hektar buğda və çəltik səpininə görə 40 manat məbləğində subsidiya ayrılır və ödənilir. Bütün bunlar ARNK-nin 13 noyabr 2007-ci il tarixli

179 nömrəli, 16 noyabr 2007-ci il tarixli 181 nömrəli və 13 iyun 2008-ci il tarixli 135 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilir.

Dövlətimizin kənd təsərrüfatının tərəqqisi uğrunda atdığı çoxsaylı addımlara hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına mineral gübrələrin güzəştə satılmasını misal göstərmək mümkündür.

Mineral gübrələr 70 faiz güzəştli qiymətlərlə hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına satılır. Bu öz əksini “Aqrolizing” ASC və digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına mineral gübrələrin güzəştə satılması Qaydaları”-nda tapmışdır. Həmin qaydalar ARNK-nin 15 fevral 2007-ci il tarixli 32 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmişdir. Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən istehsalçılara satılan mineral gübrələrin satış qiymətinə tətbiq olunan güzəştin maksimal həddi hər hektar əkin sahəsi üçün 80 manat məbləğində müəyyən olunmuşdur.

1.9 – İstifadə olunmuş digər analitik prosedurlar

1.MALİYYƏ STATUSU

Bu nisbətlər iqtisadi subyektin özünün qısa və ya uzunmüddətli öhdəliklərini qarşılamaı ilə bağlı ehtimalı göstərir.

Ciddi sınaq

Cari Aktivlər (İnventarlar istisna olmaqla)

Cari Passivlər

Bu nisbət iqtisadi subyektin ani likvidlilik mövqeyini nümayiş etdirir. Bu, normal olaraq 1.0-dan artıq olmalıdır.

Cari nisbət

Cari Aktivlər

Cari Passivlər

2.0-dən yuxarı nisbət göstərir ki, kreditorlara ödənişlər onların vaxtı çatan kimi qarşılana bilər. Aşağı nisbət potensial işçi kapitalı kəsiri və ya fasiləsiz fəaliyyət problemini göstərir.

Borc kapitalının cəlb olunması

(Ümumi Passivlər / Ümumi Passivlər üstəgəl Səhmdar Kapitalı və İqtisadi Ehtiyatlar) x 100%

Bu nisbət iqtisadi subyektin kreditorlar tərəfindən nə dərəcədə maliyyələşdirildiyini və borcu göstərir. Yüksək nisbət öz-özlüyündə öz növbəsində likvidliyi və fasiləsiz fəaliyyət problemlərini ifadə edən yüksək borc yükünü bildirə bilər.

Torpaq, tikili və avadanlığın uzunmüddətli passivlərə nisbəti
(Torpaq, tikili və avadanlıq/ uzunmüddətli passivlər) x 100%

Bu nisbət uzunmüddətli maliyyənin mülkiyyətin, tikili və avadanlığın mənimsənilməsini maliyyələşdirmək üçün nə dərəcədə istifadə olunduğunu göstərir. Mühüm cari passivlərlə yanaşı mövcud olan yüksək hesab mülkiyyət, tikili və avadanlığın cari passivlər xaricində maliyyələşdiyini göstərə bilər ki, bu da fəaliyyətin fasiləsizliyi ilə bağlı problemlərə işarə edə bilər.

Torpaq, tikili və avadanlığın iqtisadi subyektə nisbəti

(Torpaq, tikili və avadanlıq/ səhmdar kapitalı üstəgəl iqtisadi ehtiyatlar) x 100
əgər nisbət xeyli yüksək olarsa, iqtisadi subyekt lazımı dərəcədə kapitala malik olmaya bilər.

Cari passivlərin iqtisadi subyektə nisbəti

(Cari passivlər / Səhmdar kapitalı üstəgəl iqtisadi ehtiyatlar) x 100%

Bu, qısamüddətli kreditorların iqtisadi subyektə yerləşdirmiş olduğu vəsaitlərlə sahibkarların sərmayə olaraq yatırıqları vəsaitlər arasındakı kontrastı göstərir. Nisbət nə qədər yüksək olarsa, kreditorların təhlükəsizliyi bir o qədər az olar.

Faizlərin bağlanması

Faiz və vergiyə qədərki mənfəət

Ödənilməli faiz

Bu nisbət kreditgötürmə xərcləri üzrə xidmət göstərmək üçün gəlirlərin nə dərəcədə mövcud olmasını göstərir. Nisbət nə qədər yüksəkdirsə, iqtisadi subyektin öz borclarını ödəmə xərclərini qarşılama ehtimalı daha yüksəkdir. Aşağı nisbət

borc ödəmə xərclərini və oxşar likvidlik problemlərini maliyyələşdirmək üçün digər mənbələrə etibarını ifadə edə bilərdi.

2. AKTİVLƏRİN DÖVRIYYƏSİ

Bu nisbətlər iqtisadi subyektin öz aktivlərini necə istifadə etməsini və onlara necə nəzarət etməsini göstərir. İllik əsasla hesablanmış məxrəcdən istifadə edilə bilər. Bununla belə, məxrəcin ilboyu eyni bərabərdə yayılmadığı vəziyyətlərdə, illik əsasla hesablanmış göstəricilərin əvəzinə illik göstəricilərdən istifadə olunması daha məqsədəuyğun ola bilər.

İnventarın dövriyyə günləri

İllik metod - (inventarlar / alışlar) x 365

Bu nisbət inventarların hərəkətini göstərir və müxtəlif sənayelər arasında geniş şəkildə dəyişir. Aşağı göstərici inventarın, yüksək saxlama və maliyyə xərclərinin, köhnə və ya asta hərəkət edən inventarın hədsiz səviyyəsi kimi vəziyyətləri göstərə bilər. Yüksək göstərici isə qeyri-qənaətbəxş təchizatları və bundan irəli gələn itirilmiş satış imkanlarına dair sübut ola bilər. Yüksək göstərici həmçinin, kredit mənbələrinin qıtlığını və ya təchizatçıların (xüsusilə, əsas təchizatçıların) əmtəə təchiz etmək üçün bacarıqsızlığını ifadə edə bilər. Bu, iqtisadi subyektin fəaliyyətinin fasiləsizliyi status ilə bağlı şübhələr oyada bilər.

FIFO (ən sonda gələn, ən tez satılan) Metodu - balans tarixindən başlayaraq, ümumi cəmin balans tarixində əl altında olan inventar ehtiyatlarına bərabər olduğu tarixə qədər geri işləyən dövr üzrə ümumi alışların sayı. Həmin alışların dövrü inventarın əl altında olduğu vaxtdır.

Günlərin sayının yüksək olması İllik metoddan istifadə edən aşağı dövriyyə ilə eyni göstəriciləri təqdim edir.

Bu ölçü üsulu İllik metoda nisbətən daha etibarlı məlumat təmin edir, belə ki bu metod, əl altında olan inventarları elementlərin istifadə edilməkdə olan inventar göstəricisinə təqdim edildiyi dövr ərzində baş vermiş alışlarla müqayisə edir. İllik metod fəaliyyətin mövsümliliyini nəzərə almır və əl altındakı inventarları 12 ay əvvəl həyata keçirilmiş, o vaxtdan bəri satılmış inventarlar üçün istifadə edilmiş

ola bilən və balans tarixi inventarlarının tərkibinə daxil olmayan alışlarla müqayisə edir.

Debitor (alıcı) borclarının dövriyyə günləri

İllik metod: $(\text{Debitor borcları} / \text{dövriyyə}) \times 365$

FIFO (ən axırda gələn, ən tez satılan) Metodu - balans tarixindən başlayaraq, ümumi cəmin balans tarixində debitor borclarına bərabər olduğu tarixə qədər geri işləyən dövr üzrə ümumi satışların sayı. Həmin alışların dövrü debitor borclarının hələ toplanmış olmadığı vaxtdır.

İllik metod üzrə yüksək nisbət və FIFO (ən axırda gələn, ən tez satılan) Metodu üzrə günlərin yüksək sayı potensial pul vəsaiti axınını və dövriyyə kapitalı problemlərinə və ya debitor borcların azalmasına işarə ola bilər.

Bu FIFO (ən axırda gələn, ən tez satılan) ölçü metodu daha illik metoda nisbətən daha etibarlı məlumat təmin edir, belə ki bu metod, balans tarixindəki debitor borclarını elementlərin istifadə edilməkdə olan debitor borcları göstəricisinə təqdim edildiyi dövr ərzində baş vermiş satışlarla müqayisə edir. İllik metod fəaliyyətin mövsümliliyini nəzərə almır və balans tarixindən əvvəlki dövr üzrə toplanmaların səviyyəsi bu ölçüyə az təsir edir, çünki ilin əvvəlindəki toplanmalar da ona təsir edir, və bu ölçü üsulu, balans tarixindəki debitor borclarını 12 ay əvvəl həyata keçirilmiş, o vaxtdan bəri toplanmış ola bilən və balans tarixi üzrə debitor borclarının tərkibinə daxil olmayan satışlarla müqayisə edir.

Dövriyyə kapitalının dövriyyə günləri

$(\text{Dövriyyə kapitalı} / \text{dövriyyə}) \times 365$

Yüksək nisbət iqtisadi subyektin həddən istehsalda həddini aşmasını nümayiş etdirir. Aşağı nisbət isə dövriyyə kapitalında artıq vəsaitlərin yığılıb qaldığını göstərə bilər.

Yuxarıdakı ölçülərə gəlincə, FIFO metodu daha mənalı məlumat təmin edə bilər.

Kreditor borcların dövriyyə günləri

$(\text{Kreditor borcları} / \text{alışlar}) \times 365$

Bu, öz təchizatçlarına necə ödəniş etdiyini göstərir. Yüksək nisbət firmanın öz əməliyyatlarını maliyyələşdirməkdən ötrü təchizatçının kreditindən istifadə etdiyini göstərə bilər.

Yuxarıdakı ölçülərə gəlincə, FIFO metodu daha mənalı məlumat təmin edə bilər.

3. MƏNFƏƏTLİLİK VƏ GƏLİR

Ümumi mənfəətin səviyyəsi

$(\text{Ümumi mənfəət} / \text{tədavül}) \times 100\%$

Xalis mənfəət səviyyəsi

$(\text{Vergiyəqədərki mənfəət} / \text{tədavül}) \times 100\%$

Səhmdarın vəsaitləri üzrə gəlirlər

$(\text{Vergiyəqədərki mənfəət} / \text{səhmdar Vəsaitlərinin orta səviyyəsi}) \times 100\%$

Sərmayə qoyulmuş kapital üzrə gəlirlər

$(\text{Vergiyəqədərki mənfəət} / \text{Cari Passivlər istisna olmaqla ümumi Aktivlər}) \times 100\%$

Aktivlər üzrə gəlirlər

$(\text{Vergiyəqədərki mənfəət} / \text{ümumi aktivlərin orta səviyyəsi}) \times 100\%$

Nisbi göstəricilər müxtəlif biznes müəssisələri və sektorlar arasında dəyişir və nəticələr hər bir iqtisadi subyekt üçün hazırlanmış təmayül və gözləntilərlə əsaslandırılmalıdır.

Analitik prosedurların alt-prosedurlar kimi istifadə edilə biləcəyi sahələrə dair nümunələr

Əmək haqqı

Adambaşına düşən əmək haqqını həmin şöbədə işləyən işçilərin sayına vuraraq və bunu şöbələr üzrə əmək haqqı ilə müqayisə edərək hər bir şöbə (xüsusilə də oxşar tipli işçilərə malik şöbələr) üçün əmək haqqının müəyyənləşdirilməsi.

İstehsal

Müəssisənin istehsal gücünü iş günlərinin sayına vurmaqla illik istehsalın müəyyənləşdirilməsi və onun həqiqi istehsal ilə müqayisə edilməsi.

Dövriyyə

Satılan vahidlərin sayının orta hesabla satış qiymətinə vuraraq illik dövriyyənin müəyyənləşdirilməsi, onun gəlirlər ilə tənzimlənməsi (yalnız müştəri bir neçə məhsul satdıqda mümkün ola bilər) və bunun illik dövriyyə ilə müqayisə edilməsi

Həqiqi dövriyyənin nəzəriyyə dövriyyəsi ilə müqayisə edilməsi (tutumunun və ya həcmə vurulması ilə müəyyənləşdirilir) və hər hansı əhəmiyyətli fərqlərin uzlaşdırılması. Bu təhsil müəssisələri, hava yolları, xəstəxanalar, otellər və sabit tutuma malik olan oxşar biznes sahələrində mümkün olacaqdır.

İcarə dərəcələrini, mənzillərin sayını və boş yerlərin dərəcələrini nəzərə alaraq, mənzillərə bölünmüş bina üzrə ümumi icarə gəlirinin proqnozlaşdırılması.

Tədavülə əsaslanan nəzəri ƏDV-nin və ƏDV dərəcələrinin müqayisə edilməsi və hər hansı fərqlərin tədavülə və həqiqi ƏDV –yə uyğunlaşdırılması.

Ümumi mənfəət

Satış qiymətinə və satılan malların dəyərinə istinad etməklə nəzəri ümumi mənfəət marjası və ya orta çəkili ümumi gəlir marjasının müəyyənləşdirilməsi və onun həqiqi ümumi gəlir marjası ilə müqayisə edilməsi (yalnız müştəri bir neçə məhsul satdıqda və ya məhsulların çeşidi üçün sabit qiymətləndirmə siyasətinə malik olduqda mümkün ola bilər).

2.2. İstehsal müəssisələrində daxili auditin son mərhələsində analitik prosedurların tətbiqinin nəticəsi

Daxili audit

Daxili audit zamanı şirkət daxilində baş verən yerli və xarici alqı-satqı əməliyyatlarının – buraya kimyəvi pestisidlər, mineral gübrələr, istifadə olunan kənd təsərrüfatı texnikasının ehtiyat hissələrinin alışı və s. daxildir; istehsal olunan taxılın satılması zamanı keçirilən tenderlərin düzgünlüyü və şəffaflığı müəyyən etmək məqsədilə təchizat departamentə seçilmiş alışı və satışların sorğusu göndərilmiş və müvafiq təsdiqlənmiş sənədlər tələb olunmuşdur.

Bununla yanaşı tikintisi başa çatmış nasosxanaların və anbarların tikintisinin auditi də aparılmış nasosxananın tikintisi üçün istifadə olunan polad və polietilen boruların uzunluğu və çəkisi, o cümlədən qazıntı və yenidən torpaqlama işlərinin həcmi, istifadə olunan elektrik kabellərin uzunluğunun adekvatlığı müəyyən etmək üçün mühəndislərə sorğular göndərilmiş və daha sonra uyğun riyazi hesablamalar aparılmışdır.

Daha sonra kənd təsərrüfatı texnikalarının yanacaq sərfiyyatının düzgünlüyü yoxlamaq üçün müvafiq təsdiqlənmiş tabellər tələb olunmuş və analiz edilmişdir. Texnikalardan savayı nəqliyyat vasitələrinin – hansı ki biçilmiş taxıl məhsulunun anbara daşınması üçün istifadə olunur, onların da yanacaq sərfiyyatının şəffaflığı yoxlamaq üçün təsdiqlənmiş tabellər və hər tır tərəfindən reallaşdırılmış marşrutların sayı əks olunan siyahı tələb olunmuş və analiz olunmuşdur.

Sonrasında Tovuz – Samux marşrutu üzrə taxılın daşınmasını reallaşdıran tırların seriya nömrəsi, dolu və boş çəkisi, daşınan taxılın yekun çəkisi, reallaşdırılan marşrut sayı və s. kimi informasiyanı əks etdirən tərəzi məlumatları tələb olunmuş və uyğun tərəzi qəbzləri ilə yoxlanılmışdır. Əlavə olaraq kamera qeydləri də tələb olunaraq tırların fiziki olaraq tərəzi faylında göstərildiyi kimi eyni gündə bir sahədən çıxıb digər sahəyə girdiyini təsdiqləmək üçün baxılmışdır.(əlavə 2)

Yekun olaraq inventar sayımı keçirilmişdir və faktiki sayımın nəticələri inventarizasiyanın keçirildiyi günə olan anbar qalıqları ilə uzlaşdırılmışdır, nəticələr aklaşdırılmış və arxivləşdirilmişdir. Torpaq, tikili və avadanlıq adı altında qeydiyyatda olan texnikalara, nəqliyyat vasitələrinə və torpaq sahələrinə baxış keçirilmiş və fiziki yoxlanış aparılmışdır.

Mövcud olan anbarların faktiki tutumu yeni daxilindəki taxılın real çəkisinin mühasibat qeydlərində göstərildiyi kimi olduğunu təsdiqləmək üçün müvafiq ölçülər götürülmüş bir sıra bioloji faktorlar da – buraya rütubətlik və zibillik faizləri aiddir; nəzərə alınaraq riyazi hesablamalar aparılmış və nəticələr mühasibat qeydləri ilə uzlaşdırılmış və fərqlər aydınlaşdırılmışdır.

Cədvəl 4. Anbarlardakı faktiki qarğıdalı çəkisinin riyazi üsulla hesablanması

Silo #	Mak. çəki (t)	π	R-Radius (m)	L-Hündürlük (m)	Sıxlıq - ρ	V-Həcm (m ³)	Çəki (t)
1	6,000	3.14	10.28	1.80	709.80	597	424
2	6,000	3.14	10.28	5.40	715.60	1,792	1,282
3	3,000	3.14	7.65	8.10	599.80	1,488	893
4	3,000	3.14	7.65	14.40	703.70	2,646	1,862

Mənbə: “Agro Dairy” MMC maliyyə hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Silo #	Mak. çəki (t)	Sıxlıq - ρ	V-Həcm (m ³)	Çəki (t)
5	3,000	613.80	3,305	2,029
6	6,000	625.00	6,698	4,186
7	6,000	616.60	6,698	4,130
8	3,000	659.10	3,305	2,178
9	3,000	700.20	3,305	2,314

Mənbə: “Agro Dairy” MMC maliyyə hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Zibillik - 5%	965
Nəmişlik – 2.5%	482
Yekun çəki	20,746

Mənbə: “Agro Dairy” MMC maliyyə hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

2Tədqiqat metodunun tətbiqi ilə aparılan təhlil:

Aparılan audit prosedurlarının münasibliyini yoxlamaq üçün dünya praktikasında oxşar biznes fəalliyəti ilə yəni kənd təsərrüfatı – taxılçılıq ilə məşğul olan kommertiya subyektlərinin maliyyə hesabatlarının auditi zamanı və eləcə də digər konsultasiya xidmətləri – aktivlərin qiymətləndirilməsi, biznesin potensial inkişaf nəticələrinin proqnozlaşdırılması və s. göstərilərkən istifadə edilən prosedurlar tanış olunub və onların Azərbaycan praktikasında da tətbiqinin mümkün olub olmadığı dəyərləndiriliblər. Ukraynanın ən böyük taxıl istehsaəçısı olan “Grain Alliance” şirkətinin “E&Y” şirkəti tərəfindən audit olunmuş maliyyə hesablari ilə tanış olunub və onların tətbiq etdikləri metodologiyanın Azərbaycan praktikasında da oxşar tətbiqi yoxlanılıb.

3Tədqiqadın məhdudiyyətləri:

Belə ki tikinti layihələri üçün keçirilən tenderlərdə iştirak edən şirkətlərin texniki və kommertiya analizləri tələb olunarkən yalnız qiymət analizi verilmiş

ətraflı kommersiya və detallı texniki analizlər verilməmiş bu işə öz növbəsində audit prosesini çətinləşdirmişdir.

Bununla yanaşı tələb olunan tərəzi fayllarında bir sıra çatışmazlıqlar mövcud idi:

Bəzi nəqliyyat vasitələrinin – tırların eyni gündə Tovuzdan çıxışı amma Samuxa daxil olmaması və ya əksinə, ilkin boş və ikinci dolu, yekun - net çəkilərin əks olunmaması, tərəzi qəbzləri üzərindəki əl yazısı düzəlişlər audit prosesi zamanı üzləşilən çətinliklərdən biri idi.

Əlavə olaraq kameraların yaddaşı az olduğu üçün ancaq yaxın keçmişin qeydlərini müşahidə etmək mümkün idi. Amma təəssüf ki kameraların keyfiyyəti aşağı olduğu üçün seçilmiş tırların seriya nömrələrini görmək mümkün deyildi.

Bir digər məhdudiyyət isə ondan ibarət idi ki əkin sahəsinin hər bir taxıl növləri üzrə məhsuldarlığı özündə əks etdirən hər hansı bir yekun qeydiyyat jurnalı yox idi. Rüblük, yarımillik və ya illik nəticə jurnalının olmaması sərfiyyatın effektivliyini və hər bir taxıl növü üzrə məhsuldarlıq müqayisəsinin aparılmasını çətinləşdirirdi. Digər bir məhdudiyyət isə tələb olunan yanacaq sərfiyyatı tabellərinin natamam olması idi.

Şirkət daxili (kənd təsərrüfatı texnikası anbarı, toxum anbarı və mineral gübrə, pestisid anbarı) virtual satışların sabit marja ilə olması faktiki və aktual satışın və xərcin müəyyən edilməsini çətinləşdirirdi.

4Təhlilin nəticələri:

Qeyd etmək lazımdır ki nəticələr əsasın da yekun audit rəyi hazırlandı, nöqsanlar və tövsiyələr qeyd olundu. Sənədləşmə və arxivləşmə qaydasında olduğu üçün sorğu əsasında tələb olunan alqı-satqı sənədləri – buraya müqavilələr, qaimə faktura, hesab faktura, təhvil-təslim aktları, gömrük bəyannamələri, banka ödəniş tapşırıqları və s. aiddir; yoxlanıldı və ciddi bir çatışmazlıq aşkar olunmadı. Şirkət daxili virtual satışların sabit marja ilə olmaması faktiki, aktual satışın və xərcin məbləğinin müəyyən olunmasını mümkünsüz etdi. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatının – taxılçılığın bioloji aktiv olduğunu nəzərə alaraq əkin prosesindən – (xammaldan, toxum halından) biçin prosesinə - (hazır məhsul alınana) kimi çəkilən

xərcləri dəqiqliklə izləyib müəyyən etmək qruplaşdırmaq və qeydiyyatını aparmaq da qeyri-mümkün oldu.

III FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ AUDİT SÜBUTLARININ ALINMASI ÜÇÜN ANALİTİK PROSEDURLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. İstehsal müəssisələrində audində aparılan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi

1. Aparılmış tədqiqat nəticəsində alınan əsaslandırılmış arqumentlər və mülahizələr:

Aparılan audit yoxlamasının yəni tədqiqatın nəticəsində istifadə olunan analitik prosedurların adekvatlığı və münasibliyi təsdiq olunmuşdur. Belə ki müəssisənin əsas iş prinsipi və kommersiya fəaliyyətini əkinçilik-taxılçılıq tutur, tədqiqatın subyekti və eyni zamanda auditor olaraq daha əvvəlki fəaliyyətin nəticələri ilə əvvəlki fəsildə daha ətraflı tanış ola bilərsiniz. İstifadə olunan analitik metodlar tərtib olunarkən dünyaca məşhur olan və “Böyük dördlük” adlanan audit, vergi və maliyyə sahəsində fəaliyyət göstərən konsultasiya şirkətlərinin təcrübəsi öyrənilmiş və audit hesabatları ilə tanış olunmuşdur. Onların tətbiq etdikləri analitik üsullar Azərbaycan modelinə uyğunlaşdırılmış və müvafiq olanlar seçilərək uğurla tətbiq edilmişdir. Bundan savayı müəssisənin Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin və Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin də müvafiq tələb və normalarında əsasən fəaliyyət göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Müvafiq sertifikatlar, icazə və lisenziyalar tərəfimizdən tələb olunub yoxlanmış və hər hansı uyğunsuzluq aşkarlanmamışdır. Əlavə olaraq “Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları”-nın tələblərinə əsasən bütün növ biznes əməliyyatları düzgün şəkildə uçota alınaraq şirkətin maliyyə hesabatları hazırlanmışdır. Tətbiq olunan audit prosedurları, buraya analitik prosedurlar da daxildir müəssisənin daxili və maliyyə auditini effektiv və səmərəli şəkildə aparmağa imkan vermişdir. Onların oxşar və yaxın kommersiya fəaliyyəti göstərən subyektlərin də auditində istifadə edilərkən (müəyyən zəruridəyişiklər edilməklə) faydalı və yararlı olacaqları qənaətinə gəlinmişdir.

2. Dissertasiyanın qoyulmuş probleminin həlli istiqamətində təkliflər və tövsiyələr:

Belə ki Azərbaycanımızda qədimdən təşəkkül tapmış və bugünüməzə qədər tarixi inkişaf yolu keçmiş və müəyyən ənənələr formalaşmış əkinçilik sahələri mövcuddur buraya üzümçülük pambıqçılıq narçılıq zeytunçuluq misal göstərilə bilər. Bu sahələrin ekstensiv yox intensiv inkişafı əsass prioritetdir və beynəlxalq təcrübədən də geniş istifadə olunur. Adıçəkilən sahələrin auditi fərqi yoxdur daxili və ya xarici ilk növbədə yoxlanılan sahənin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmaq hər bir bölmənin və ya strukturun iş prinsipini öyrənmək və beynəlxalq təcrübədən də istifadə edərək uyğun və müvafiq milli metodlarımızı yarada və uğurla tətbiq edə bilərik. Bunun üçün isə audit aparılan kənd təsərrüfatı subyektinin gəlir fəaliyyətinin əsasını təşkil edən bitkinin kimyəvi-bioloji məlumatları öyrənilməli, əkilən torpağın fiziki kimyəvi göstəriciləri təhlil olunmalı, əkin-biçin dövrləri müəyyən olunmalı, istifadə olunacaq gübrə və pestisidlərin texnika üçün yağ və yanacağıın həcmi dəqiqləşdirilməlidir. Eləcə də əldə olumuş subsidiyaların və məhsul satılarkən qoyulan marjanın adekvatlığı test oluna bilər. Məhsulun maya dəyərinin, kənd təsərrüfatın texnikası və inventarın düzgün qiymətləndirilib uçota alınması da auditimizin əsas istiqamətlərindən bir neçəsidir. Audit aparılan müəssisəsin maliyyə hesablarında və fəaliyyətində nöqsanların aşkarlanması və bərpası o cümlədən optimal sisteminin formalaşdırılması üçün müəssisənin iş prinsipi auditorlar tərəfindən dərinlən mənimsənilməlidir.

5. Audit, yoxlama, əkin sahələrinin və məhsulun vəziyyətinin monitorinqi, məhsuldarlığın proqnozu, aqronomluq tövsiyələri və məsləhətlər kimi funksiyaları da yerinə yetirə bilər. (Novruzov V.T., Yaqubov. Ş.H, Qənizadə R.T., (2016), 44 səh.)

Kənd təsərrüfatı müəssisəsi və ya bir kənd təsərrüfatı şirkətin bir sıra problemlərlə üzləşə bilər. Məsələn - bir neçə ildir ki, heç bir qazanc yoxdur, ya məhsul azdır, ya da zərərvericilər bitkiləri yeyib, ya da başqa bir şey .Bu ya faktların bilərəkdən gizlədilməsi, ya da maddi qaynaqların və ya məhsulun

oğurlanması ilə əlaqəli ola bilər və ya kənd təsərrüfatının necə düzgün aparılmasının bilinməməsindən qaynaqlanan idarəetmə səhvləri ola bilər. Və bu, digərinin təsiri ekvivalentidir və xeyli mənfəət itkisinə və ya onun tam olmamasına səbəb olur.

6. Müstəqil yoxlamalar və monitorinqlər real vəziyyəti müəyyənləşdirməyə imkan verir, yəni həqiqətdə nəyi müəyyənləşdirə bilərsiniz - investisiya, iş və ya girov əmlakınızla bağlı vəziyyəti izləmək mümkündür. Həm də aqrar biznesin rəhbərliyi və sahibləri və ya investorların aqrar müəssisənin bütün hissələrinə şəxsən nəzarət etmək üçün həmişə kifayət qədər vaxtları olmur. Eyni anda hər nöqtədə ola bilməzsən. Və maraqlanan (asılı) şəxslər, əsl vəziyyəti gizlədə bilər və ya real vəziyyətə bilməməzliyə görə pisləşə bilər. (Rzayev Q.M, Səbzəliyev S. M. Abbasov Q. Ə. (2016), 261 səh.)

Buna görə də, müstəqil ekspertlər olaraq, kənd təsərrüfatı biznesində və kənd təsərrüfatında - investorlara və müəssisələrin sahiblərinə, habelə maliyyə institutlarına və banklara müxtəlif növ monitorinq və yoxlamaların aparılmasında auditorların böyük rolu var. Sahədəki bitkilər əslində sahibkar və ya investorun öz bitkiləri deyil, böyük pul sərmayəsidir və bu pulu itirməmək üçün hər şeyin normal olduğunu, hər şeyin düzgün aparıldığını və investisiya qoyuluşunun düzgün olduğunu sübut etməlisiniz. Bunun üçün müstəqil peşəkar monitorinq və nəzarət lazımdır

Ən çox görülən monitorinq növləri (düzəlişlər) bunlardır:

- maliyyələşdirmə imkanı üçün sənaye obyektlərinin və kənd təsərrüfatı şirkətlərinin monitorinqi (banklar, investorlar və maliyyə qurumları üçün)
- taxıl terminallarının monitorinqi
- müxtəlif məhsulların və risklərin böyüməsinin vəziyyətini izləmək
- tarlada məhsulların monitorinqi (banklar üçün)
- məhsul proqnozlaşdırılması üçün məhsulun monitorinqi
- ehtiyatların monitorinqi - taxıl, toxum, emal məhsulları (banklar üçün)
- müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri ilə sahələrin monitorinqi (investor və kənd təsərrüfatı şirkətlərinin və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sahibləri üçün)

➤ məhsul istehsalında texnoloji əməliyyatlara vaxtında və onların keyfiyyətinə nəzarət etmək

➤ mal-qaranın monitorinqi

➤ kənd təsərrüfatı işində və kənd təsərrüfatında müəssisələrin ümumi vəziyyətinin monitorinqi

➤ daşınmaz və daşınar əmlakın və fond qalıqlarının (ehtiyatların və malların və ya bitkilərin ehtiyatları) mövcudluğunun monitorinqi

7. Etibarlı nəticələr əldə etmək üçün hər sahəyə mövsümdə ən azı 10 dəfə yoxlanılmalıdır. Zərərvericilərə ziyan vuran əkin sahələri (soya, günəbaxan, hər 2-3 gündən bir yoxlanılmalıdır) (Novruzov V.T., Yaqubov. Ş.H, Qənizadə R.T., (2016), 44 səh)

Audit monitorinqlərin təqvim:

İyul - Oktyabr - məhsul yığımı və növbəti ilin məhsulu üçün torpağın hazırlanması, taxıl terminallarında saxlanılan taxılın monitorinqi

Sentyabr - Noyabr - qış bitkilərinin qiymətləndirilməsi və vəziyyətinə nəzarət, taxıl terminallarında saxlanılan taxılın monitorinqi

Dekabr - Mart - payızlıq bitkilərin vəziyyətinin, taxıl terminallarında girov qoyulmuş taxılın monitorinqi

Fevral - Mart - qış bitkilərinin qışlamadan sonra vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, taxıl terminallarında saxlanılan taxılın monitorinqi

Mart - Aprel - bahar tarlası işlərinin və əkinlərin monitorinqi, taxıl terminallarında saxlanılan taxılın monitorinqi

Aprel - Avqust - taxıl anbarlarında məhsulun vəziyyətinin monitorinqi, məhsul proqnozu, saxlanılan taxılın monitorinqi

İyun - Avqust - taxıl terminallarının yeni məhsul taxılının qəbuluna hazırlığını yoxlamaq

Monitorinq sisteminin məqsədləri nələrdir:

➤ Bitkilərin və aktivlərin real vaxt rejimində izlənməsi

➤ Maliyyə (investisiya) vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət

➤ Sahələrdə və ümumilikdə aqrobiznesdə problemlə sahələrin müəyyənləşdirilməsi

- Vaxtında aşkar edilmiş problemlərin operativ həllindən əlavə qazanc əldə etmək
- Bitkilərin monitorinqi aşağıdakı vəzifələri həll etməyə imkan verir:
- Bitki örtüyünün müxtəlif mərhələlərində bitkilərin vəziyyətinin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi
- hər hansı bir texnoloji əməliyyatın keyfiyyətinin və bütün tədbirlər kompleksinin qiymətləndirilməsi
- bütün böyümək mövsümündə hər bir sahədəki əkinlərin vəziyyətini operativ qiymətləndirmək
- cücərmə və bitkilərin vahidliyini qiymətləndirmək
- torpaq müalicəsinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi
- məhsulun hazırkı vəziyyətinin qiymətləndirilməsi
- məhsulun yetişməsi və məhsul vermə proqnozu
- məhsul yığımının vaxtı və tempini izləmək

8. Bitkilərə mənfi təsir göstərən amillərin (şəxsi heyətin hərəkətləri, quraqlıq, daşqın, donvurma, dolu, zərərvericilər və s.) müəyyən edilməsi və mənfi amillərdən məhsul itkisi riskinin sürətli qiymətləndirilməsi, normal inkişafdan sapma sahələrinin müəyyənləşdirilməsi, bu cür sahələrin qiymətləndirilməsi və sistemləşdirilməsi (məhsuldarlığının azalmasına və ya tam itirilməsinə səbəb olan xəstəliklərin və zərərvericilərin mövcudluğunun müəyyən edilməsi daxil olmaqla), əkin sahələri və əkin sahələrinin mövcudluğu barədə məlumatlara nəzarət, sahədə çalışan heyət və aqronomların nəzarəti girov və sığorta üçün ən yaxşı sahələrin seçilməsi və yüksək keyfiyyətli məhsul və yüksək əlavə qazanc ilə başa çatır. (Əliyev Ş. H, Hacıyev F. Ş. (2015), 310 səh)

Bitkilərin fitosanitar monitorinqinin məqsədi, əlavə qazanc əldə etmək və aqronomların çox vaxt məlumatsızlıq və digər səbəblərdən fərq etmədikləri müxtəlif zərərvericilərdən (alaq otları, zərərvericilər, xəstəliklər) zərərin qarşısını almaqdır.

Fitosanitar monitorinq xəstəliklərin və zərərvericilərin inkişafını və yayılmasını proqnozlaşdırmaq və nəzarət etmək, onların sayını və mümkün nəzarət

tədbirlərini müəyyən etmək imkanı verir. Fitosanitar monitorinq zamanı entomoloji, herboloji və fitopatoloji tədqiqatlar aparılır.

Entomoloji tədqiqatlar - bitkilərdəki zərərvericilərin aşkarlanması, onların inkişaf mərhələlərinin və zərərvericilərin sayının müəyyən edilməsi, mədəni bitkilərin zərərvericilərdən qorunması üçün tövsiyələrin verilməsi.

Herbioloji tədqiqatlar - alaq otlarının növ tərkibini və bitkilərdəki sayını təyin etmək, mədəni bitkilərin alaq otlarından qorunması üçün tövsiyələr vermək.

Fitopatoloji tədqiqatlar - bitkilərdə xəstəliklərin aşkarlanması, onların mərhələlərini və zərər səviyyəsini müəyyənləşdirmək, mədəni bitkilərin xəstəliklərdən qorunması üçün tövsiyələr vermək.

Fitosanitar monitorinq əvvəlcədən planlaşdırılır - zərərvericilərə, xəstəliklərə və alaq otlarına qarşı vaxtında tədbirlər görmək üçün. Bu monitorinqlərin vaxtı barədə əvvəlcədən mütəxəssislərlə məsləhətləşmək daha yaxşıdır.

1. Kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını artırmaq üçün proqramların həyata keçirilməsi istehsal olunan ərzaq və digər malların keyfiyyətini və miqdarını yaxşılaşdırmağa yönəlmişdir. İdeal olaraq, bu proqramların ölçülə bilən hədəfləri olmalıdır, halbuki məqsədlər ümumi səviyyədə tərtib edilə bilər. (Маркин Ю.П., Коровин А.В. (2003), №4. с. 151-162)

Kənd təsərrüfatı sxemləri birbaşa dəstək və ya subsidiyalar vasitəsilə çox vaxt yerli əhalini və ya kənd icmalarını hədəf alır. Yoxlamalar bu vasitələrin hədəf əhali səviyyəsinə çatdığını, vaxtında edildiyini və edilmədiyini və hökumətin pulun necə istifadə edildiyini və yoxladığını müəyyən edə bilər.

Yeni təcrübələrin tətbiqi bir çox hallarda yeni üsullara uyğunlaşmaq üçün zehni dəstləri dəyişdirmək deməkdir. Hökumət həyata keçirilmənin bir hissəsi olaraq həssaslıq proseslərini, təlim və təlimatları prioritet saymadığı təqdirdə bu cəhətlə bağlı bir risk var. Məsələn, hökumət fermerlərə uzunmüddətli müddətdə saxlaya biləcəkləri məhsul verməyə imkan verən "Milli Qarğıdalı Proqramı"-nı tətbiq etmək istəyirsə; ümumi olmayan cəmiyyətlərdə anbarların istifadəsini tətbiq etmək üçün məlumat və tədbirlər olmalıdır. Təhsilin olmaması, saxlama haqqında

təhsil verilmədiyi təqdirdə nəticələrin çatışmazlığına səbəb ola bilər. Audit göstərir ki, təbliğat və potensialın artırılması kifayət qədər prioritet sayılmadığı təqdirdə proqramın nəticələri azaldılmışdır.

2. Səmərəlilik baxımından məqsəd keyfiyyətlə yaxşılaşdırılmış ola bilər. Bu hallarda, audit üçün keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasını qiymətləndirmək çətin ola bilər. Normal olaraq audit elmi nəticələrə etibar etməli idi. Lakin məhsuldarlığın yaxşılaşdırılması keyfiyyətin yaxşılaşdırılmasının dolayı göstəricisi ola bilər. Bundan əlavə, istehsalın yaxşılaşdırılmış keyfiyyəti əhaliyə qida əldə etmək şəklində qazandırılmalı və ehtiyac və istehsal arasındakı boşluqlar da qiymətləndirilə bilər. (Попель О.Ю. (2003), № 5. с. 8-10)

Metodologiya - Hədəf qruplarını araşdırmaqla proqramın səmərəliliyini yoxlayın

Məhsuldarlığın artırılması ilə bağlı bir proqramı yoxlamaq niyyətində olan auditorlar üçün hədəf qruplarından məlumat toplamaq lazımdır. Proses aşağıdakı kimi görünə bilər:

- Fəaliyyət üçün hədəf qrupu müəyyənləşdirmək
- Bölgələr üzrə potensial alıcıları nümunə götürmək
- Hədəf qruplarına müraciət etmək - bunlara fermerlər və yerli icmalar daxil

ola bilər

- Nümunə edilmiş qrup üçün nəzərdə tutulmuş iz və sənəd prosesi
- Prosesi yoxlamaq və bu barədə rəy almaq üçün seçilmiş qrupları araşdırmaq

Əkinçilik dünya əhalisinə qida ehtiyaclarının bir hissəsini təmin etməyə imkan versə də, ehtiyat tədbirləri olmadıqda, ekoloji problemlər yarana bilər: su mühitlərinin deqradasiyası, suyun gübrələr və pestisidlər tərəfindən çirklənməsi, qaçılmaz olaraq iqlimə səbəb olan nəzarətsiz meşələşmə dəyişmək.

Ətraf mühitə təsirlərin qarşısının alınması və ya qarşısının alınması üçün tədbirlərin görülməsi məsuliyyəti milli hökumətlərin üzərinə düşsə də, kənd təsərrüfatı siyasətində kənd təsərrüfatı ehtiyatlarının inkişaf etdirilməsi və təbii ehtiyatların qorunması ehtiyaclarını birləşdirməlidir. Qoruma çox vaxt əhalini

qidalandırmaq və təmin etmək məqsədləri ilə rəqabət edə bilər. Bu baxımdan məsələn auditorlar bunları edə bilər.

- meşələrin davamlı idarə olunması üçün öz ölkələrində tətbiq olunan mexanizmləri qiymətləndirmək;

- Fermerlər tərəfindən pestisidlər və gübrələrdən istifadə su və torpaq daxil olmaqla ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmək;

- biomüxtəlifliyin qorunması üçün həyata keçirilən tədbirləri yoxlamaq.

Maliyyə hesabatlarının auditi maliyyə hesabatlarının bütün əhəmiyyətli cəhətlərdən şirkətin maliyyə vəziyyətinə düzgün baxışı təmin etdiyini göstərən bir araşdırma deyil. Maliyyə hesabatlarının yaradılması kifayət deyil, çünki ümumiyyətlə hələ çatışmayan məlumatlar və ya səhv hesablamalar mövcuddur. Audit maliyyə hesabatlarında dəqiqliyi təmin etmək üçün aparılır. (Салавийов С.А. (2016), 65 с)

İstehsal edən şirkətlərdə audit prosesi hər hansı digər işin auditi ilə eynidir. Bununla birlikdə istehsal şirkətlərində audit prosesi inventar qalıqları ətrafında fırlanır. Bir istehsal şirkətində audit aparmaq üçün dörd asan addım atmaq lazımdır.

Inventarizasiyanın müşahidəsi

Yoxlama prosesinin ilkin mərhələsində auditorlar şirkətin inventarına müşahidə etməli və fiziki hesablamalıdır. Bu prosedur inventar uçotunun saxtalaşdırılması nəticəsində yaranan mühasibat saxtakarlığının qarşısını almaq üçün tələb olunur.

3. Əksər hallarda, auditorlar inventarizasiyanı müşahidə etdikdə, "mərtəbə-təbəqə" və "təbəqədən-mərtəbəyə" deyilən üsullardan istifadə edəcəklər. Döşəmə təbəqə, auditor anbardan əşyalar seçdikdə və seçilmiş bütün əşyaların uçota daxil olmasını təmin edən, təbəqə döşəməyə qoyulan zaman, auditor qeyd edilmiş əşyaları seçib onların olmasını təmin edərkən istifadə edilən bir texnikadır. fiziki olaraq anbardadır. (Нитецкий В.В., Гаврилов А.А. (2001), 256 с)

Qiymət Testi

Şirkətin maliyyə hesabatındakı inventar balansı şirkətdə saxlanılan inventarizasiyanın miqdarı və dəyərindən ibarətdir. Inventarizasiyanın miqdarına daha çox diqqət yetirən bir inventar müşahidəsi aparıldıqdan sonra auditor şirkətin inventarına çəkilən xərcləri yoxlamalıdır.

Ümumiyyətlə, inventarizasiya xərcləri maliyyə hesabatlarına daxil edilir və faktiki xərclərdən daha aşağıdır. Qiymət sınağı, istehsal prosesi və inventar idarəetmə ilə əlaqəli material, əmək və əməliyyat xərcləri üçün şirkətin çəkdiyi xərcləri yoxlamaq üçün aparılır.

Qiymət sınağını aparmaq üçün auditor şirkətin inventarından maddələr seçməli və xərclərin şirkətin maliyyə hesabatlarında dəqiq qeyd olunduğunu (fakturalar kimi orijinal sənədlərin təhlili yolu ilə) yoxlamalıdır.

Maliyyə hesabatının düzgünlüyünü təmin etmək üçün istehsalçılar mühasibat proqramından istifadə etməyi düşünməlidirlər. Maliyyə hesablamalarındakı səhvləri aradan qaldırmağa kömək edir, məsələn ikiqat saymaq. Avtomatlaşdırılmış mühasibat sistemi ilə inventar balans xərcləri daha asanlıqla izlənilə və idarə edilə bilər.

Nəticə təhlili

Inventarizasiyanın müşahidəsi və qiymət testi aparıldıqdan sonra auditor nəticələrini təhlil etməlidir. Oradan, şirkətin maliyyə hesabatlarında səhvlərin olub olmadığını və ya şirkət tərəfindən yaşanan zərərlərin olub olmadığını öyrəne bilərlər.

İstehsalat işiniz böyükdürsə, deməli bir auditor kifayət etmir. Yoxlama aparmaq üçün bir neçə auditordan bir qrup tələb olunur. Çünki şirkət nə qədər böyük olarsa, maliyyə pozuntuları riski o qədər çoxdur.

Nəticə vermədən əvvəl hər bir auditor öz nəticələrini digər auditorların nəticələri ilə uyğunlaşdırmalıdır. Eyni səhvləri tapsalar, bu o deməkdir ki, şirkətin maliyyə hesabatları düzgün deyil. Bundan sonra daha dərin bir yoxlama keçirməli tələb olunacaq.

Mühasibat proqramı ilə artıq bir neçə auditoru cəlb etməklə maliyyə hesabatlarınızı yoxlamaq lazım deyil. Yaxşı bir mühasibat sistemi, inventar

idarəetmə sistemi kimi digər sistemlərlə birləşdirilə bilər. Bu inteqrasiya ilə bir sistem vasitəsilə inventar miqdarınızı xərclərinə nisbətə müqayisə edə biləcəksiniz.

Audit sübutlarının qiymətləndirilməsi

Təhlil prosesi başa çatdıqdan sonra auditor həyata keçirilmiş bütün audit fəaliyyətlərinin qiymətləndirmə hesabatı verməlidir. Hesabat yoxlamaları həyata keçirmək üçün onları təyin edən tərəfə təqdim edilməlidir. Bu hesabatda auditor həmçinin şirkətin maliyyə idarəciliyini yaxşılaşdırmağa kömək edən tövsiyələrini verməlidir.

Yoxlama prosesi şirkətinizin maliyyə vəziyyətini daha dəqiq başa düşməyə kömək edir. Bu həm də işinizə zərər vermək istəyən müəyyən insanların yaratdığı saxtakarlıqların qarşısını almağa kömək edə bilər.

İstehsal prosesi yoxlamaları nədir?

İstehsal Prosesi Auditləri keyfiyyət proqramının əməliyyat tələblərinə uyğunluq dərəcəsini müstəqil olaraq qiymətləndirmək və hesabat vermək üçün insanların keyfiyyətlə bağlı hərəkətləri və qərarlarını sisteməlik şəkildə araşdırır. Müqavilə tələblərinin spesifikasiyasının müəyyənləşdirilməsində də aktualdır. Yoxlama hesabların qaydasında olduğunu təsdiqləmək üçün yoxlamağa əmin edir. Tələblərə uyğunluğu qiymətləndirmək üçün səlahiyyətli şəxs tərəfindən proqram məhsulları və proseslərin müstəqil qiymətləndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə aparılır. Audit meyarlarının yerinə yetirilmə dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün obyektiv qiymətləndirmə ilə bağlı audit sübutlarının alınması üçün sistemli, müstəqil və sənədləşdirilmiş bir proses kimi xidmət edir. Proqram məhsullarının və ya proseslərin müstəqil qiymətləndirilməsi obyektiv meyarlara əsaslanaraq standartlara, təlimat spesifikasiyalarına və prosedurlara uyğunluğunu müəyyən etmək üçün aparılır. İstehsal olunan məhsulların məzmununun standartlara və ya təlimatlara uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün qiymətləndirildiyi bir proses kimi kömək edir. (Aksoy, Mehmet (2016), 356)

Düzəldici tədbirlərin nəticələrinin yoxlanıldığını və ya əlavə tədbirlərin görülməsinin olub olmadığını müəyyən etmək üçün şirkətlərə və müəssisələrə

düzəldici fəaliyyət nəticələrinin izlənməsində və sonrakı monitorinqin aparılmasında kömək edir.

İstehsalat Auditi, şirkətlərə və müəssisələrə yeni problemlərin inkişaf etmədiyini və ya prosesə girmədiyini yoxlamağa kömək edir. Müəssisələrə və təşkilatlara işçilərə düzəliş tədbirləri üçün təkliflər vermək və hər hansı uyğun variantları seçməklə eyni zamanda rəhbərliyə düzəliş tədbirlərinin həyata keçiriləcəyi barədə son qərar verməyə imkan verməklə düzəldici hərəkətləri müəyyənləşdirmək və yerinə yetirməkdə kömək edir. Sənədlər aşkar edilmiş hər hansı bir problemi göstərir və təsir edənlərin hamısına məlumat verir. Təşkilatlara və müəssisələrə problemlərin həllində günah təyin etməməsinə, eyni zamanda bir həll tapmasına kömək edir. Xüsusilə istehsal sektorundakı şirkətlərə və müəssisələrə istehsal müəssisələrində elastiklik tələblərini təyin etməkdə kömək edir. Davamlı inkişaf üçün güclü bir vasitə kimi çıxış edir. İstehsal sistemlərinin hazırlanmasında şirkət və təşkilatlara kömək edir. Şirkətlər və təşkilatlar tərəfindən keyfiyyət proqramlarının əməliyyat tələblərinə uyğunluğunu ölçmək üçün istifadə olunur.

Şirkət və təşkilatlara ümumi təşkilat fəaliyyətlərini qiymətləndirməyə kömək edir. Bir məhsul yoxlaması nədir?

1. Məhsul auditi məhsulun / xidmətin məqsədi ilə qiymətləndirilən son məhsulun / xidmətin və istifadə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsidir. Tədarükçü və ya müştəriyə çatdırılmadan əvvəl son məhsulun hərtərəfli yoxlanılmasını təmin edir. Son məhsulu hərtərəfli yoxlamaqla keyfiyyəti artırmaq, gəlirliliyi artırmaq və müştəri məmnuniyyəti və sədaqətini artırmaq məqsədi daşıyır. Bir məhsulun spesifikasiyalara uyğun olub olmadığını müəyyən etmək üçün bu müddətdən keçməsi lazımdır. Məhsul auditi nəticədə daha yüksək müştəri məmnuniyyəti ilə nəticələnən keyfiyyəti təmin etməklə tədarükçülərə və müştərilərə bir fayda gətirir. (Bülbül, Mehmet (2016), 456)

Məhsul auditinin faydaları? Bir şirkətin və ya təşkilatın dediklərini etdiyini müəyyənləşdirmək üçün şirkətlərə və müəssisələrə kömək edir.

Uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq və şirkətin yaxşılaşmasına səbəb olan düzəldici tədbirlər görmək üçün müəssisə və təşkilatlar rəhbərliyinə kömək edir.

Müəssisələrini maraqlandıqları qədər keyfiyyət qurun və məhsullar ən keyfiyyətli olacağı təqdirdə həyati vacib olan bir keyfiyyət sisteminin yaradılmasını təmin edin.Xarici auditorları cəlb etməzdən əvvəl müəssisə və şirkətlərə öz daxili auditlərinin aparılmasına kömək edir.

Xüsusilə müştərilərin məhsulla əlaqəli bəzi problemlər üzündən bir audit və ya məhsul istədiyi yerlərdə müştəri məmnuniyyətini artırır.Keyfiyyət siyasətinin hazırlanmasında müəssisə və təşkilatların yuxarı rəhbərliyinə kömək edir.Bir şirkətin keyfiyyət sisteminin dəqiq bir nümayəndəsi olub olmadığını müəyyən etmək üçün təsadüfi seçmə aparır.Yüksək keyfiyyətli məhsul təminatında kömək edən təşkilat daxilindəki xüsusi fəaliyyət və vəzifələri sənədləşdirin və təsvir edin.Müşahidə ilə məhsulun keyfiyyətinə gəldikdə uyğunsuzluq arasındakı fərqi müəyyən edin və ayırın.Mövcud proseslərin səmərəliliyini daim ölçür və müştəriləri məmnun edən daha çətin hədəflərə çatmağa çalışır.Keyfiyyətli bir sistemin bir məhsul prosesinin keyfiyyətinə aid məlumatların necə toplanmasına kömək edir.

4. Audit qrupunun və auditorun bir məhsul auditinin nəticələrini qarşılaya və müzakirə edə biləcəyi bir foruma kömək edir.Xüsusilə məhsul auditini xarici auditor tərəfindən aparıldığı təqdirdə keyfiyyət sistemlərinin effektivliyini obyektiv qiymətləndirin.Müəssisə və təşkilatlara ISO 9000 tələbi olan təşkilatın şəxsi heyəti tərəfindən məhsulların daxili auditinin aparılmasında kömək edir.Məhsulların satılması və rəqabətli məhsullar üzərində rəqabət üstünlüyünə sahib olması üçün məhsulun keyfiyyəti məsələlərini adekvat şəkildə həll edir. (Парушииа Н.В., Баркова Т.А. (2003), №2. с. 36-41)

Yoxlamanın tərtib edilməsi, auditin nəyi və necə olacağını müəyyənləşdirmək üçün bir məşqdır. Bilmək lazım olan ilk şey auditlə nəyə nail olmaq istədiyimiz, yəni audit məqsədini formalaşdırmaqdır. Bundan əlavə, seçdiyimiz sorğu xətləri boyunca araşdırıla bilən suallar hazırlamalı, hər sual üçün audit meyarlarını müəyyənləşdirməli və hansı məlumatlara ehtiyac duyduğumuzu

müəyyənləşdirməliyik. Sonra bunun necə olacağını - başqa sözlə lazımlı məlumatları toplamaq üçün istifadə edəcəyimiz metodologiyayı dəqiqləşdirməliyik.

Matris, digərləri ilə birlikdə məqsədə çatmaq üçün lazım olan metodoloji vasitələri təsvir edən bir vasitədir. Dizayn matrisası yoxlamanın planlaşdırma mərhələsində hazırlandığına görə, dizayn matrisindəki bəzi materiallar audit qrupunun işin məhdudlaşdırmasının və ya audit nəticəsində əldə etdiyi nəticələrin ortaya çıxması kimi gözlənilənləri əks etdirir.

Qısacası, dizayn matrisində audit haqqında əsas məlumat və kontekst təqdim olunur və audit qrupundan aşağıdakı məlumatların verilməsini tələb edir.

Tədqiq edilə bilən əsas suallar, yəni auditin məqsədləri nələrdir? Komanda hər araşdırıla bilən sualın konkret, obyektiv, neytral, ölçülə bilən və yerinə yetirilməli olduğunu və əsas şərtlərin müəyyənləşdirilməsini təmin etməlidir.

Tələb olunan meyarlar və məlumatlar və mənbə (lər):Sualı həll etmək üçün komandaya hansı məlumatlar lazımdır və komanda lazım olan məlumatları harada və necə əldə edəcək? Audit meyarlarına misal olaraq qanun və qaydalar, agentliyin strateji planları və ya rəhbər sənədləri daxil ola bilər.

5. Komanda hər bir suala necə cavab verəcək və iş həcmi necə təyin edəcək? İstifadə ediləcək metodologiyaların nümunələrinə anketlər, sənəd icmalları, reportajlar, saytlara baxış, vizual yoxlamalar, fokus qrupları, ekspert panelləri daxil ola bilər. (КОВАЛЕВ В.В. 2002), 560 c)

Nişan dizaynının məhdudiyyətləri nədir və məhsula necə təsir edəcək? Məhdudiyyətlərə misal olaraq agentlik qeydlərinə giriş, kadr və səyahət məhdudiyyətləri, məlumatların keyfiyyəti və ya etibarlılıq məsələləri daxil ola bilər.

İşin gözlənilən nəticələri nələrdir? Məsələn, hesabat agentlik fəaliyyətlərini və ya proqramlarını təsvir edəcəkmi, yoxsa agentlik proqramlarını qiymətləndirəcək və bir agentliyin öz təcrübələrini və ya proqramlarını yaxşılaşdırmaq üçün tövsiyələri ilə nəticələnəcəkmi?

Qida təhlükəsizliyi siyasətinin yoxlanılması auditorlardan ölkənin qida təhlükəsizliyinin təmin olunmasının ilkin şərtlərini, məsələn, coğrafi və demoqrafik amilləri başa düşmələrini tələb edir. aspekt, eyni zamanda siyasətlərin həqiqi həyata keçirilməsində. Qida təhlükəsizliyinin auditı, adətən, ərzaq təhlükəsizliyi strategiyalarının, onların hüquqi əsaslarının və bu siyasətlərin necə həyata keçirilməsinin, necə həyata keçirilməsinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Audit bu sahədə ölkənin cavabının uyğunluğunu qiymətləndirə bilər. Bundan sonra auditorlar ölkə daxilində məqsədə çatmaq üçün risklərin nədən ibarət olduğunu başa düşməlidirlər. Qlobal qida təhlükəsizliyi tərfi olsa da, mövcudluğu, istifadəsi və istifadəsi qiymətləndiriləcəkdir. Buna görə bir yanaşma, hökumətin strategiyalarında bilinən risk bölgələrini nəzərə almasının, qida mövcudluğu və çatışmazlığı, habelə qida ehtiyacları baxımından düzgün prioritetlərin və hədəf risk qruplarının təyin edilməsinin qiymətləndirilməsidir. Eyni şəkildə ardıcıl giriş uzunmüddətli perspektivi kifayət qədər qarşılamaq lazımdır. Bu, hər iki hökumətin, məsələn, ərzaq məhsullarının qiymətindəki dəyişikliklərə, habelə təbii fəlakətlər zamanı böhranlara cavab tədbirlərini əhatə edə bilər.

Yoxlamalar yerli ərzaq istehsalını və idxal olunan ərzaq məhsulları əhatə edə bilər. Mərkəzi bir nazirlik, adətən qida təhlükəsizliyi siyasətinə nail olmaq və həyata keçirmək üçün cavabdehdir. Başlanğıc nöqtəsi, bundan sonra mərkəzi hökumətin idarəetmələrin nəzərdə tutulduğu kimi effektiv olmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirlərin görülməsini yoxlamaq ola bilər. Yerli istehsalçılar çox vaxt mərkəzləşdirilmiş bir sistemlə tənzimlənir, burada istehsal olunan malların gigiyenası və məhsul təhlükəsizliyini təmin etmək üçün nəzarət tədbirləri regional idarəetmə orqanları və bələdiyyələr kimi regional yerli idarəetmə orqanlarına verilir.

9. Ətraf mühitə təsiri və mühafizəsi ilə bağlı aparılan auditin nəticələrini təhlil etmək, səbəbləri müəyyənləşdirmək istədikdə və auditorlar üçün çətin ola bilər. Auditorlardan düzgün dərman təyin olunduğundan əmin olmaq üçün tövsiyələrini tərtib edərkən xüsusilə ehtiyatlı olmalarını tələb edir. Buna görə

edilən müşahidələri sıralamağa kömək etmək üçün analitik vasitədən istifadə etmək kömək ola bilər. (Əkbərova S. D. (2018), 167 səh)

Tövsiyəni dəstəkləmək üçün audit qrupunun tapıntılar matrisində və audit hesabatında təsvir etməli olduğu nəticənin dörd elementi aşağıdakılardır:

- Vəziyyət - auditin aşkarlandığı; mövcud olan vəziyyət
- Meyarlar - standartlar (məsələn, qanunlar, qaydalar, agentlik rəhbər sənədləri və s.)
- Səbəb - şərtin meyarlardan nə üçün ayrıldığına izahı (əgər varsa). Bir neçə səbəb varsa, tövsiyənin həll edəcəyi kök səbəbini təyin edin.
- Effekt - vəziyyətin davam etməsinə imkan verən faktiki və ya potensial nəticələr. Yoxlama qrupu ya agentliyin tövsiyəmizi yerinə yetirməməsi halında pis təsiri və ya agentlik tövsiyəmizi yerinə yetirərsə baş verəcək yaxşı təsiri təsvir etməlidir.

3.2. İstehsal müəssisələrində audində istifadə oluna biləcək analitik prosedurların tətbiqi problemləri:

1. İstifadəyə yararsız və ya natamam informasiya bazasının (mühasibat qeydləri və s.) olması:

Audit olunan və kommərsiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisənin daxil olduğu sənaye sahəsi (bizim nümunəmizdə bu yüngün sənayedir), müəssisənin iştirak etdiyi, məhsul və xidmətlərini təklif etdiyi bazar haqqında tam və müfəssəl məlumatın olmaması;

Auditorlar tərəfindən tələb olunan informasiyanın natamam və ya mövcud olmaması;

Auditorlar tərəfindən tələb olunan informasiyanın istifadəyə yararsız olması.

4. Əldə edilmiş nəticələrin elmi və praktiki əhəmiyyəti:

10. Audit prosedurları müəyyən olunub həyata keçirilərkən tədqiqat obyektini olan müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sahəsinin spesifikliyi nəzərə alınaraq müvafiq elmi göstəricilər ilk növbədə nəzərə alınmışdır, buraya torpağın və bitkinin kimyəvi və fiziki göstəriciləri eləcə də bioloji fəaliyyətinə dair informasiyalar iddir. Fərdi fəaliyyət nə qədər primitiv hesab olunsa da korporativ səviyyədə münasibətlər daha mürəkkəbdir. Tətbiq olunan audit prosedurları kənd təsərrüfatının digər fərqli sahələri ilə məşğul olan iri korporativ şirkətlərin auditi zamanı istifadəyə yararlı olsa da cari tədqiqat obyektinin yəni hazırda audit olunan müəssisənin fəaliyyət sahəsi spesifik olduğundan burada qazanılmış elmi məlumat tam olaraq istifadə üçün yararlı olmaya bilər. Çünki aqronomlar, maliyyəçilər, mühasiblər, mühəndislər oxşar fəaliyyət göstərsə də qanunvericilik və beynəlxalq tələblərə riayət olunsa belə əkilən məhsuldan asılı olaraq (bu üzüm və ya pambıq da ola bilər) onların bioloji və kimyəvi göstəriciləri tamam fərqli və unikal ola bilər. Daha fərqli və məxsusi metodların dizaynı və tətbiqi daha məqsədə uyğundur. (Musayev S. İ. (2017), 180 səh)

5. Nəticələrin mümkün tətbiq sahələri:

Taxılçılıqdan savayı digər kənd təsərrüfat sahələri də ölkəmizdə uzun və tarixi bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu Azərbaycanın geniş münbit torpaqları və əlverişli iqlimi şəraiti olduğu üçün və eləcə də zəhmətkeş fermerlərimizin də əməyi nəticəsində mümkün olmuşdur. Buraya üzümçülük pambıqçılıq meyvəçilik və sairə aiddir. Gün-gündən artan dövlət qayğısı ilə marağın artırılması ilə bu sahələrdə fəaliyyət göstərən iri korporativ şirkətlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu şirkətlər nəinki yerli bazar üçün daxili tələbatı ödəyir o cümlədən də ölkəmizin ixrac potensialını da artıraraq qeyri-neft sektorunun inkişafına misilsiz töhfə verir. Bu kimi böyük investisiyalar yatırılan və dövlət tərəfindən də maddi dəstəklənən istehsalçı müəssisələrin də maliyyə hesabatlarının yoxlanılmasına eləcə də dövlətimizin qəbul etdiyi qanunvericiliyə və beynəlxalq tələblərə riayət olunub olunmamasına dair təftişlər həyata keçirilə bilər. Tədqiqat obyektini kimi adıçəkilən müəssisələr seçilə və müvafiq audit prosedurları həyata keçirilə bilər.

6. Müasir Azərbaycan auditin gələcək inkişafı üçün atılmalı olan addımlar

- Auditor xidmətinin normativ hüquqi bazasının gücləndirilməsi;
- Auditor xidmətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi;
- Auditor xidmətinin tənzimlənməsinin və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- Təhlillər iqtisadi tədqiqatlar və araşdırmalar aparılması istiqamətində fəaliyyət;
- Beynəlxalq peşəkar təşkilatlarda üzvlük, onlarla əlaqələr, habelə xarici ölkələrin peşəkar qurumları ilə səmərəli əməkdaşlıq istiqamətində fəaliyyət;
- Auditorların ixtisas artırma kurslarının təşkili və ixtisas artırma kurslarının nizamlanması;
- Auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və nəzarətin təkmilləşdirilməsi;
- Beynəlxalq audit təcrübəsinin tətbiqi;
- Müstəqil auditin dövlət auditi və daxili auditlə əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi;
- Beynəlxalq audit standartlarının tətbiqinin genişləndirilməsi;
- Auditin tətbiqində İKT-nin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- Audit xidmətinə dair qanunvericilik bazasında yaradılmış boşluqların aradan qaldırılması məqsədilə təkmilləşdirilməsi;
- Audit xidmətinin inkişafına təkan verərək Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının və Beynəlxalq Audit Standartlarının Azərbaycanda tətbiqi;
- Beynəlxalq Standartlara keçidlə əlaqədar yeni kadrların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması;
- Ölkədə audit xidmətinin təkmilləşdirilməsi, inkişafı üçün bütünöv təsərrüfat subyektlərinin geniş şəkildə məlumatlandırılması;

- Yerlərdə Milli Mühasibat Uçotu standartlarının tətbiqinə keçirilməsinə köməklik edilməsi, onların proqramlaşdırılması və məlumatlandırılmasının təmin edilməsi;
- Beynəlxalq standartlara uyğun audit aparmasında səriştəsi olan yerli auditor və auditor təşkilatlarının sayının artırılması;
- Azərbaycan dilində peşəkarlar tərəfindən Beynəlxalq Standartlara dair kitabların, dərs vəsaitlərinin hazırlanıb nəşr etdirilməsi;
- Audit xidməti barədə stolüstü kitabların, bukətlərin çapı, qəzet və jurnalların çıxarılması;
- Auditorların və auditor təşkilatlarının nüfuzunun cəmiyyətdə artırılması istiqamətində məqsədli və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Audit yoxlamalarının keyfiyyətinin artırılması istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Auditor xidmətinin bazarda öz yerini tutması, şəffaf rəqabətinin olması və haqsız rəqabət hallarının aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Bütün müəssisə və təşkilatlara məcburi audit xidmətinin göstərilməsi istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Auditdən keçməyən təsərrüfat subyektlərinə sanksiyaların tətbiq edilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin zəruriliyi;
- Dövlət orqanlarının audit xidməti işinə müdaxilə etməməsi, müəssisə və təşkilatlara sərbəstlik verilməsi, auditorların işinə müdaxilənin azaldılması və keyfiyyətli auditor xidməti göstərilməsi üçün onlara müvafiq yardımların göstərilməsi;
- Aparılan auditin nəticələrinin digər dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Müəssisə və təşkilatların audit seçimində sərbəst olması (kənar müdaxilələrin olmaması);
- Auditor xidmətinin inkişafının yüksəldilməsi üçün beynəlxalq mütərəqqi təcrübədən istifadə edilməsi;

- Peşəkar auditorların dövlət tərəfindən təcrübələrinin beynəlxalq səviyyədə artırılması məqsədilə, xarici ölkələrə müxtəlif səpkili seminarlara, kurslara, treninqlərə, konfranslara və.s göndərilməsi;
- Auditin əhəmiyyəti və vacibliyi ilə bağlı təbliğat və maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi;
- Treninqlərin, praktik seminarların və digər maarifləndirici yığıncaqların təşkili və onların əsasında kursları bitirmək haqqında sertifikatların verilməsi;
- Ali təhsil ocaqlarında auditorlarla tələbələrin sıx əlaqəsinin yaradılması və bu işin gələcəkdə audit xidmətinə müsbət təsir göstərməsi;
- Auditə ehtiyacı olan təsərrüfat subyektlərinin auditə cəlb olunması üçün auditor xidmətinin dəyərinin aşağı salınması və yüksək səviyyədə, peşəkar auditin aparılması;
- Auditorlar tərəfindən aparılmış auditin yekunu zamanı müəssisə rəhbərinə kifayət qədər tövsiyə xarakterli məsləhətlərin verilməsi;
- Korrupsiya hallarının aradan qaldırılması üçün hər il təşkilatlarda auditin aparılması;
- Müəssisə və təşkilatlarda daxili auditin aparılmasının zəruriliyinin onlara çatdırılması;
- Daxili auditor kadrlarının hazırlanması üçün mütəxəssislərin kurslara cəlb edilməsi.

Qeyd: Xarici audit tərəfindən audit olunmuş maliyyə hesablatları hazır olmadığından istinad kimi qeyd olunmur. Hesabat özü “Paşa İnşaat” MMC tərəfindən “Agro Dairy” MMC-nin faktiki keçirilən daxili auditinin nəticəsi kimi yazılmışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkəmizin gələcək üçün əsas prioriteti qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq və bununla da əsas gəlir mənbəyimiz olan neftdən asılılığı azaltmaqdır. Kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı bu strategiyaya əhəmiyyətli dərəcədə xidmət edir, belə ki son illərdə ölkəmizdə üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq, zeytunçuluq və s. kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələr ciddi surətdə inkişaf etmişdir. Buna səbəb kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı üçün münbit torpaqlarımız, maddi-texniki bazamız və ənənələrimiz-təcrübələrimizin olmasıdır. Misal üçün yaxın keçmişdə Azərbaycan taxıla olan tələbatını Rusiyadan və Qazaxıstandan buğda idxal etməklə qarşılayırdı bugün isə biz nəinki yerli tələbatı ödəyirik və ixrac potensialımızı genişləndiririk.

Inkişafın daimi olmasını istəyiriksə kənd təsərrüfatı kimi xüsusi diqqət və qayğı tələb edən sahələrə ciddi fikir verməli elmi tədqiqatlar sınaqlar və yoxlamalar aparmalı nöqsanlar aradan qaldırılmalıdır. Audit yoxlamalarının qarşıya qoyulan bu məqsəddə müstəsna roludur belə ki çatışmazlıqların müəyyən olunması və aradan qaldırılması, optimizasiya təkliflərinin irəli sürülməsi maliyyə hesabatlarının doğru və düzgün auditi vasitəsilə investorların cəlb olunması və s.

İstər maliyyə auditi istərsə də daxili auditi effektiv və səmərəli keçirmək üçün ilk növbədə audit olunan müəssisənin özü və fəaliyyət göstərdiyi sahə haqqında ətraflı məlumat toplamaq və öyrənmək lazımdır. Lakin audit yoxlaması zamanı analitik prosedurların təkcə Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları və Beynəlxalq Audit Standartlarının tələblərinə uyğun olaraq hazırlayıb tətbiq etmək kifayət etmir. Analitik prosedurların hazırlanması və tətbiqi zamanı Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi və hüquqi-normativ tələbləri də nəzərə alınmalıdır.

Taxılçılıq kənd təsərrüfatının tərkibinə daxil olan ən iri istehsal potensialına malik olan, strateji əhəmiyyəti və geniş ixrac potensialı vəd edən sahə olaraq yerli və xarici investorların marağını və kapitalını cəlb etmək üçün mütəmadi audit yoxlamalardan keçməlidir. Audit yoxlamalarının analitik prosedurlar vasitəsilə

keçirilməsi effektiv və səmərəli audit rəyinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Cari ümumişlək analitik prosedurların təkmilləşdirilərək istifadə dairəsinin genişləndirilməsi üçün aşağıdakı metodlardan istifadə tövsiyyə olunur:

1. Beynəlxalq təcrübədən müqayisəli şəkildə istifadə: “Böyük 4-lük” şirkətlərinin oxşar biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan kommersiya subyektlərinin maliyyə auditi, aktivlərinin qiymətləndirilməsi və s. kimi fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmaq, oxşar analitik prosedurların milli şəraitində tətbiqinin mümkünlüyü barədə tədqiqat aparmaq, mövcud audit rəyləri ilə tanış olmaq;

2. Audit olunaq sahə barədə ətraflı öyrənmək və buna uyğun audit prosedurlarının hazırlanması üçün müvafiq mütəxəssislər tərəfindən verilən təlimlərdə və konsultasiyalarda iştirak etmək;

3. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları, Beynəlxalq Audit Standartlarının və yerli Qanunvericiliyin tələblərini öyrənmək;

4. Audit aparılan müəssisənin daxili təşkilati strukturunun və bu struktura daxil olan departamentlər arasındakı əlaqələrin, münasibətlərin öyrənilməsi;

5. Müəssisənin biznes fəaliyyətini təşkil edən bütün proseslərin əvvəldən axıra kimi müşahidə olunaraq izlənməsi

6. Bunlarla yanaşı auditorlar öz peşəkarlıq səviyyəsinin yüksək olmasını təmin etmək məqsədi ilə fasiləsiz olaraq ixtisas artırma hazırlığını, bilik səviyyəsini müxtəlif peşəkar seminarlarda, kurslarda, konfranslarda iştirak etməklə, elmi-praktik işlərdə yeni ədəbiyyatla tanış olmaqla, fərdi proqramlarda təlim almaqla həyata keçirməlidirlər.

Yuxarıda adıçəkilən üsullardan savayı yaradıcı intellektimizdən də istifadə edib yeni metodlar hazırlaya və tətbiq edə bilərik ki bu da audit yoxlamasının keyfiyyətini artırmaqdan savayı yoxlamanın qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaqda da əhəmiyyətli dərəcədə faydalı ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

2. Xankişiyev A., Kərimov A.M., Sadıqov M.M. C.Ə.Yusifov (2012) Maliyyə nəzarəti. Bakı, “Turan”, - 94 səh.
3. Allahverdiyeva C. C, İsmayılov M. M., Muxtarova P. E, Əhmədov Y. B., (2016), Audit praktikum. Bakı, “ Mütərcim”, - 325 səh.
4. Bəkirlı A. Ş.(2017), Beynəlxalq idarəetmə sistemlərinə inteqrasiyası və audit. Bakı, “Nurlan”, - 187 səh.
5. Əkbərova S. D. (2018), Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin təkmiləşdirilməsi istiqamətləri . Bakı, “Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti”, - 167 səh.
6. Əliyev Ş. H, Hacıyev F. Ş. (2015), Audit. Bakı, “Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti”, - 310 səh.
7. Hacıyev .R.İ (2015), Təftiş və nəzarət, Bakı, “Elm və təhsil”, - 211 səh.
8. Musayev S. İ. (2017), Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təsirinin artırılması istiqamətləri. Bakı “Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti”, - 180 səh.
9. Namazova C.B. (2015), Praktiki Audit. Bakı, “Azərnəşr”, - 286 səh.
10. Novruzov V.T., Yaqubov. Ş.H, Qənizadə R.T., (2016), Daxili audit fəaliyyətinin təməl prinsipləri. Bakı, “Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu”, - 44 səh.
11. Rzayev Q.M, Səbzəliyev S. M. Abbasov Q. Ə. (2016),0 Nəzarət və təftiş. Bakı, “Adiloğlu”, - 261 səh.
12. Talıbov N.M, Qarayev F. A, Zeynallı İ. B. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 2015-2018-ci illər üzrə fəaliyyətinin yekunlarına dair hesabat Bakı: MVS Nəşr, 2019, s.71.
13. Əkbərova S. D. (2018), Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin təkmiləşdirilməsi istiqamətləri . Bakı, “Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti”, - 167 səh.
14. Hacıyev .R.İ (2015), Təftiş və nəzarət, Bakı, “Elm və təhsil”, - 211 səh.
15. Novruzov V.T., Yaqubov. Ş.H, Qənizadə R.T., (2016), Daxili audit fəaliyyətinin təməl prinsipləri. Bakı, “Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu”, - 44 səh.

16. Rzayev Q.M, Səbzəliyev S. M. Abbasov Q. Ə. (2016), Nəzarət və təftiş. Bakı, “Adiloğlu”, - 261 səh.

Rus dilində

6. Афанасьев Б.К. (2010), Методологические проблемы финансовый контроль. Москва: Рид Групп, - 412 стр.

7. Белобжецкий И.А.(2009), Финансовый контроль и новый хозяйственный механизм. – Москва: Финансы и статистика, - 251 стр.

8. Данилевский Ю., Мезенцева Т. М (2012), Финансовый контроль, Санкт-Петербург: Экономикус, - 384 стр.

9. Макарова Л. Б., Якунин Л. А. (2012), Финансовый контроль, Москва: Рид Групп, - 511 стр.

10. Баканов М.И., Шеремет А.Д., Теория экономического анализа: Учебник.4-е изд., доп. и перераб, М.:Финансы и статистика, 2001, 416 с

11. Баранов П.П., Овчинников Л.А. Проблемы оценки уровня существенности в аудите и пути их решения //Аудитор. 2003. № 1

12. Богатая И.Н., Лабынцев Н.Т., ХахоноваН.Н. Аудит: Учебное пособие. Серия «Высшее образование», Ростов н/Д:Феникс, 2005, 544 с

13. Данилевский Ю.А., Шапигузов С.М., Ремизов Н.А., Старовойтова Е.В. Аудит: Учебное пособие. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2002. - 544 с.

14. Земсков В.В.,Статистический анализ при проведении аналитических процедур в аудиторской деятельности //Аудиторские ведомости. 2005,№1

15. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. - М.: Финансы и статистика, 2002. - 560 с

16. Максимова Г.В., Самаруха В.И. Внутренний аудит оценки финансового состояния корпораций в условиях неопределенности и риска. - Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2004, 126 с

17. Маркин Ю.П., Коровин А.В. Методы экономического анализа при оказании сопутствующих аудиту услуг //Аудит и финансовый анализ. 2003. №4. с. 151-162
18. Миронова О.А., Азарская М.А. Сущность аудита //Аудит и финансовый анализ. 2004. № 3, 212-215 с
19. Научно-методическая конференция «Аудит в соответствии с МС А». Сборник методических материалов. - М.: Информационное агентство «ИПБ-БИНФА», 2002. - 440 с
20. Нитецкий В.В., Гаврилов А.А. Финансовый анализ в аудите: Теория и практика: Учеб. пособие. - М: Дело, 2001. - 256 с
21. Парушииа Н.В., Баркова Т.А. Планирование аудита //Аудитор. 2003. №2. с. 36-41
22. Попель О.Ю. Аналитические процедуры и их значение в аудите //Аудит. 2003. № 5. с. 8-10
23. Салавийов С.А. Аудит. Учебное пособие. Баку, 2016.
24. Сиротенко Э.А. Использование средств и методов финансового анализа при осуществлении аналитических процедур в ходе аудиторской проверки //Аудит и финансовый анализ. 2003. № 3. с.23
25. Сакайлов П.П. Бухгалтерский учет: Учебное пособие. -4-е изд., перераб. и доп. - М.: ИНФРА-М, 2002. - 639 с

İngilis dilində

5. Biluha, M.T. (2016). Financial control: theory, revision, audit: Washington., - 428 pp.
6. Amudo, A., Inanga, E.L. (2013) Evaluation of Internal Control Systems: A Case Study from Uganda, International Research Journal of Finance and Economics (27), pp. 134 - 154.

7. Kinney, W. (2010). Information Quality Assurance and Internal Control. Burr Ridge, IL: Irwin/McGraw-Hill., - 256 pp.
8. Cohen, J., (2015). Corporate Governance and the Audit Process”, Midyear Auditing Conference. LA (January), - 359 pp.
9. Armour, M. (2016). “Internal Control: Governance Framework and Business Risk Assessment at Reed Elsevier”, Auditing: A Journal of Practice and Theory, (20) Supplement 85-91.
10. Whittington, R. and Pany, K. (2014). Principles of Auditing and Other Assurance Services. Boston: McGraw-Hill/Irwin., - 478 pp.
11. Butcher K., Harrison, G.. (2017) Perceptions of Audit service quality and Auditor retention: International Journal of Auditing, Volume 17 pp. 54 - 74
12. Biluha, M.T. (2016). Financial control: theory, revision, audit: Washington., - 428 pp.

Türk dilinde

2. Aksoy, Mehmet (2016), “Kamuda İç Kontrol ve İç Denetim, Muhasebat Kontrolörleri”, Derneği Yayını, Ankara. 356 say.
3. Demir, Mustafa (2010), Türk Kamu Yönetiminde İç Denetim, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 210 say.
4. Akyel, Recai (2010). “Türkiye’de İç Kontrol Kavramı, Unsurları ve Etkinliğinin Değerlendirilmesi”, Mali Yönetim ve Denetim Dergisi, Sayı: 38, s:1-23.
5. Bülbül, Mehmet (2016). Kamu İç Kontrol Sistemi ve Kamu İç Kontrol Standartlarına Uyum, Ankara: Asil Baskı Ümit Ofset. 456 say.
6. Candan, Ekrem (2016). “Kamu İdarelerinde İç Kontrol Sistem ve Süreçlerinin Tasarlanması, Uygulanması ve Geliştirilmesinde Uyulacak Usul ve Esaslar”, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 17(1): 83-97.

7. Eralp, İlker (2012). Daha İyi Bir Yönetim İçin İç Kontrol, Ankara: Başbakanlık Strateji Geliştirme Başkanlığı. 510 say.

İnternet resursları

1. <http://afsa.gov.az/az/home>
2. <http://akia.gov.az/>
3. <http://www.e-qanun.az/framework/9236>
4. <http://www.grainalliance.com/>
5. <https://assets.kppmg/content/dam/kppmg/is/pdf/2019/08/kpmg-top-11-internal-audit-tech-2017.pdf>
6. <https://icdenetiim.ktb.gov.tr/TR-46884/ic-denetciligin-gorevi.html>
7. https://oios.un.org/sites/ooos.un.org/files/audit_manuale_march_2019_ed_r_sep19.pdf
8. <https://www.agro.gov.az/az>
9. <https://www.agrodairy.az/>
10. <https://www.e7iia.eu/wp-content/uploads/2018/11/PG-Foundation-of-IA-in-Financial-Service-Firm.pdf>
11. <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl

Sürücü adı/soyadı	Maşın nömrəsi	Göndərilmə vaxtı	Brut miqdar (ton)	Tullantı miqdarı (ton)
Ramiq Elabbasov	10-OF-261	9/12/2018 15:53	24.11	1.64
Sərvan İmanov	30-BF-199	9/12/2018 15:59	31.58	2.21
Tofiq Hüseynov	60-BX-152	9/12/2018 16:48	39.68	2.82
Feruz Hüseynov	30-BH-499	9/12/2018 16:50	35.48	3.55
Əlizadə Əhmədov	52-BK-267	9/12/2018 17:12	38.48	3.16
Yaşar Allahverdiyev	01-BH-553	9/12/2018 17:16	32.83	1.87
Rasim Masiyev	30-BC-590	9/12/2018 17:20	42.89	3.69
Orxan Quliyev	43-BB-363	9/12/2018 17:34	24.33	1.39
Arif Meherremov	11-BG-988	9/12/2018 18:45	39.39	2.13
İslam Quluyev	11-BD-688	9/12/2018 18:49	38.75	2.33

Net miqdar (ton)	Tullantı faizi	Şəkərlik faizi	Şəkərlik (rounded) %	Qiymət (ton)	Məbləğ
22.47	6.80%	11.25%	11.30%	53.00	1,191
29.37	7.00%	12.29%	12.30%	53.90	1,583
36.86	7.10%	12.89%	12.90%	55.70	2,053
31.93	10.00%	12.07%	12.10%	53.30	1,702
35.33	8.20%	11.67%	11.70%	53.00	1,872
30.96	5.70%	11.29%	11.30%	53.00	1,641
39.20	8.60%	11.89%	11.90%	53.00	2,078
22.94	5.70%	12.60%	12.60%	54.80	1,257
37.26	5.40%	11.78%	11.80%	53.00	1,975
36.43	6.00%	11.71%	11.70%	53.00	1,931

Əlavə 2.

Cədvəl

Seriya № 57BP045

Dolu çəki	Tarix	Saat	Boş çəki	Tarix	Saat	Net	Məhsul	T1	T2
23,550	12/17/2018	3:06:20	10,200	12/17/2018	6:03:35	13,350	Qar. PIONER	TOVUZ	Samux
24,600	12/18/2018	2:28:57	10,200	12/18/2018	2:38:30	14,400	Qar. KONFIRMAS	TOVUZ	Samux
23,750	12/18/2018	5:25:54	10,200	12/18/2018	7:08:07	13,550	Qar. KERBEROS	TOVUZ	Samux
24,500	12/19/2018	8:24:14	10,150	12/20/2018	1:06:15	14,350	Qar. KONFIRMAS	TOVUZ	Samux
23,300	12/20/2018	1:31:53	10,200	12/20/2018	2:50:56	13,100	Qar. KERBEROS	TOVUZ	Samux
23,750	12/20/2018	9:09:07	10,150	12/21/2018	12:00:28	13,600	Qar. MIX	TOVUZ	Samux
23,550	12/22/2018	2:19:42	10,200	12/22/2018	3:01:10	13,350	Qar. P-0573	TOVUZ	Samux
23,800	12/22/2018	6:24:33	10,150	12/22/2018	7:35:06	13,650	Qar. P-0573	TOVUZ	Samux
23,550	12/23/2018	1:39:52	10,200	12/23/2018	1:49:03	13,350	Qar. P-0573	TOVUZ	Samux

Boş çəki	Tarix	Saat	Dolu çəki	Tarix	Saat	Net	Məhsul	T1	T2
10,210	12/17/2018	9:25:59	23,540	12/17/2018	1:50:40	13,330	Qar. PIONER	TOVUZ	SAMUX
10,190	12/18/2018	10:58:44	24,670	12/18/2018	12:09:51	14,480	Qar. KONFIRMAS	TOVUZ	SAMUX
10,200	12/18/2018	3:29:38	23,790	12/18/2018	3:59:14	13,590	Qar. KERBEROS	TOVUZ	SAMUX
10,190	12/19/2018	4:03:44	24,550	12/19/2018	6:55:15	14,360	Qar. KONFIRMAS	TOVUZ	SAMUX
10,240	12/20/2018	10:08:27	23,340	12/20/2018	12:07:24	13,100	Qar. KERBEROS	TOVUZ	SAMUX
10,190	12/20/2018	3:51:34	23,740	12/20/2018	7:18:48	13,550	Qar. MIX	TOVUZ	SAMUX
10,220	12/22/2018	10:43:01	23,590	12/22/2018	12:57:31	13,370	Qar. 4H.2.2.4	TOVUZ	SAMUX
10,190	12/22/2018	4:09:46	23,810	12/22/2018	5:05:30	13,620	Qar. P 0573	TOVUZ	SAMUX
10,230	12/23/2018	9:46:47	23,560	12/23/2018	11:53:10	13,330	Qar. P 0573	TOVUZ	SAMUX

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Pul və pul ekvivalentlərinin cari balansının və hərəkətinin analizi.....	30
Cədvəl 2. Kreditor borcların cari balansının və hərəkətinin analizi.....	32
Cədvəl 3. Torpaq tikili və avadanlığı amortizasiyasının hesablanması	33
Cədvəl 4. Anbarlardakı faktiki qarğıdalı çəkisinin riyazi üsulla hesablanması.....	44